

SZABÓ ILDIKÓ

Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban

BEVEZETÉS

Az itt következő tanulmány egy nagyobb munka része, amelyben a politikai szociológia egyik kevésbé kutatott kérdésére keresem a választ: arra, hogy a különböző korszakokban a politikailag vezetett nemzeti tematika hogyan jut el az állampolgárokhoz, és milyen intézmények közvetítésével válik a kollektív identitások egyik tartalmi tényezőjévé. Abból indulok ki, hogy az elmúlt másfél évszázad magyar történelmében folyamatosan konstruálódott, de minden rendszerváltás nyomán újra is fogalmazódott a megoldatlan nemzeti és a nem nemzeti (társadalmi, politikai és gazdasági) problémákra épülő nemzeti tematika (Szabó I., 2004). Az egyik legfontosabb törésvonalat a rendszerváltás után is ez a tematika jelölte ki, miközben a nyugati országok többségében a 20. század folyamán már egy másik alaptermatika, a demokratikus tematika vált meghatározóvá.

Dolgozatomban két korszakot elemzek. A dualizmus korát úgy tekintem, mint a nemzet megfogalmazásának, a nemzeti kultúra intézményesülésének és a szocializációs intézmények kiépülésének időszakát. A nemzeti tematika első újrafogalmazására a két világháború közötti időszakban, a trianoni veszteségek árnyékában került sor. Az olyan fontos szocializációs intézmények, mint az iskolarendszer, a legjelentősebb ifjúsági

szervezetek és a keresztény egyházak az államilag vezetett nemzeti tematikával összhangban vettek részt a kollektív identitások formálásában. Témám jellegéből következően a nemzeti tematika kettős (diszkurzív és szocializációs) arculatára koncentrálok. Elsősorban azokra a szocializációs tényezőkre figyelek, amelyek a felnövekvő nemzedékek széles köreit érik el. A nemzetfogalmak közül is elsősorban azokat veszem figyelembe, amelyeknek politikai és szociológiai relevanciájuk is van, azaz hozzájárultak a nagy nyilvánosságot élvező, politikailag vezetett nemzeti tematika felépítéséhez.

I. A NEMZET KONSTRUKCIÓJA A DUALIZMUS KORÁBAN

1. Két nemzetmodell között

A nemzet két európai ideáltípusa: a politikai és a kultúrnemzet más-más politikai és társadalmi körülmények között született meg, és más-más politikai és társadalmi szükségletek kielégítésére szolgált.¹

A *politikai nemzet* fogalma jelenorientált, amelyben a földrajzi tér szervezésének van jelentősége. Alapja a közös jogi és politikai kerethez való tartozás és az államhatárok által jelölt közös terület. A „nemzet” azonos a „politikai közösséggel” (Kende, 1994: 451). A politikai nemzet tagjainak identitása alapvetően az állam és az egyén viszonya mentén szerveződik. Az állam és a határai között élő, törvényeinek engedelmeskedő lakóinak közössége közötti, új típusú viszonyt az állampolgárság fogalma fejezi ki. Az ugyanahhoz a politikai közösséghez² tartozók közösségét jelenti, akik ugyanazokkal a politikai és állampolgári jogokkal rendelkeznek. Az állampolgári közösség jogi fogalma a politikai legitimitás alapelve.

A francia felvilágosodás filozófusai az államnemzet fogalmát az állampolgárság kritériumaival írták le. Egy erős központi hatalom szükségességéből indultak ki, amelynek egy etnikailag sokszínű népességből kell létrehoznia az egységes nemzetállamot. Ezek polgárai alkotják a politikai nemzetet.³ A nemzet politikai fogalma rövid történelme során⁴ azokban az országokban kristályosodott ki a legkönnyebben, amelyekben az etnikai és az államhatárok nagyjából egybeestek, illetve, ahol az állam – mint Franciaországban is – az államhatárok között élők soknyelvűségét felszámolta.⁵ Az állampolgároknak egyénileg van lehetőségük arra, hogy az állampolgári közösségbe integrálódjanak. Franciaországban az egyének integrálását alapvetően az állam

által szervezett és ellenőrzött, nemzeti intézménynek számító iskola látja el.

A *kultúrnemzet* herderi koncepciója a német széttagoltságból indult ki. Az „államnemzet” fogalmával szemben – amellyel le lehetett írni a 18. századi polgári átalakulásban élen járó országok jogegyenlőségre⁶ épülő, új közösségfogalmát – megalkotta a „kultúrnemzet” fogalmát. „Kultúrájában él a nemzet”, ha nincs saját, független területe saját adminisztratív intézményekkel, de vannak kulturális intézményei (Hobsbawm, 1999: 50–53). Ebben a koncepcióban nem az állam a közös, hanem a nyelv, a kultúra, a hagyomány, az összetartozás tudata. A kultúrnemzet konstrukciója múltorientált. A nemzethez való tartozás határait az idő jelöli ki a valaha volt együvé tartozás továbbélő bizonyítékai révén. A történeti-kulturális modell nem érinti az egyén és az állam viszonyát: a nemzeti hovatartozás és az állampolgárság elkülönül benne egymástól.

Nyugat-Európa legtöbb országában már pár évszázada kialakultak a nemzethez tartozás jogi vagy kulturális alapokon nyugvó kritériumai.⁷ Ez a folyamat azonban Magyarországon többször is megtört és máig sem zárult le. A magyar állampolgárság jogi szabályozása máig nem tudott megbirkózni a 20. század politikai fordulatainak, határváltozásainak, spontán és szervezett népmozgásainak tényleges következményeivel.

A magyar történelemben az államnemzeti és kultúrnemzeti felfogásnak egyaránt megvoltak a hagyományai. A 18. század előtt a magyar nemzet háromféle értelmezése élt egymás mellett: egy területi-alattvalói, egy nyelvi-kulturális és egy rendi-korporatív (Szűcs, 1985). Az első azokat vonta be a nemzetbe, akikre az állami szuverenitás kiterjedt, a második azokat, akik eredetük, nyelvük, szokásaik szempontjából együvé tartoztak, a harmadik pedig nyelvüktől függetlenül mindazokat, akik az országgyűlésben képviselői joggal rendelkező nemességhez tartoztak. „Mindenki mintegy beleszületett a maga kettős vagy hármas »nemzeti« státusába, maguk a megosztott identitások pedig jól megfértek egymással” (Szűcs, 1985: 32). Ebben a többrétegű nemzetfogalomban benne rejlett mind egy modern államnemzet koncepciójának, mind pedig a nyelvi és kulturális egységen, ugyanakkor államiságon is alapuló nemzet koncepciójának a lehetősége.

Közép-Európában, ahol az államhatárok és az etnikai határok nem estek és nem esnek ma sem egybe, a kultúrnemzet-koncepció dominál. A valóság tudásszociológiai leképezése azonban árnyaltabb annál, hogy az egyik vagy a másik fogalmi konstrukció teljesen lefedje. A 19. századra a nyelvi közösségek önmeghatározásában a nemzeti jellegű állam nélkülözhetetlen

elemmé: nyereséggé vagy veszteséggé vált. Megléte a kollektív öntudat forrása lett, hiánya a frusztráltság érzését erősítette. A jelenkori vagy a valamikori államiság napjainkban is nélkülözhetetlen feltétele a közép-európai etnikai közösségekben annak, hogy nemzeti identitással rendelkezzenek.

2. A nemzet szakrális konstrukciója a 19. században

A politikailag vezetett nemzeti tematika kettős (diszkurzív és szocializációs) arculata a 19. században alapozódott meg a nemzetfogalom kidolgozódásával és a nemzeti közösség konstrukciójával. A nemzeti kultúrák, identitások és prototípusok Európaszerte – így nálunk is – ekkor alakulnak ki. A nemzeti kultúra intézményesül, a nemzet szakralizálódik, és formálódik a modern, integratív erővel rendelkező nemzettudat. A haza ekkor alakul át a nemzet közös kulturális terévé.⁸ A modern nemzeteszme a maga szimbolikus közösség-szervező erejével bizonyos fokig a vallás szerepét veszi át, ha más logika szerint is működik.⁹ Ahogy a magyar himnusz szövege is tanúsítja, a nemzet sorsa, múltja és jövője is isteni akarat függvénye (ahogy az egyes ember sorsa is), amelyet kollektív bűnök és erények befolyásolnak.¹⁰

A nemzeti kultúra intézményrendszere a dualizmus korában épült ki. Ez az intézményrendszer biztosította, hogy a nemzeti kánon – amelynek alapjait még a 19. század közepső harmadának tudományos, kulturális és politikai élete vetette meg – fennmaradjon, tovább formálódjon és beépüljön a nemzettudatba. A nemzet szakralizációjában a nemzeti kánonnak kitüntetett szerepe van, hiszen a bizonyosságok és az evidenciák birodalma. Alapvetően a múlttól szól a jelennek, de a jelennek is helye van benne, amennyiben összekapcsolódik a múlttal vagy értelmeződik általa.

A modern magyar nemzettudat és a „magyar” auto-sztereotípiája a reformkorban született meg,¹¹ de a dualizmus idején csiszolódott ki. A honfoglaló magyarokról, a nomád, szabad vándorlás koráról, a Kárpát-medence meghódításáról, a „kalandozásokról” szóló toposzok a magyar nemzet „régiségének” képét, az uralkodásra való képesség, a bátorság és a kulturális magasabbrendűség mítoszát erősítették.¹² A magyar nemzeti kánon toposzainak – hasonlóan más nemzeti kánonok toposzaihoz – az volt a funkciójuk, hogy a nemzet ideologikus képét rajzolják fel (Szegedy-Maszák, 2001). Az irodalom nemzetinek tekintett jellemvonásokkal felruházott típusok megalkotásával járult hozzá a nemzeti kultúra építéséhez.¹³ Mint Euró-

pában sokfelé, úgy nálunk is nagy szerepe volt a nemzeti identitás kialakulásában és a nemzeti prototípusok kicsiszolódásában az idegen elnyomás elleni harcnak.¹⁴ A nemzeti közösségekben végbement auto- és heteroreflexív folyamatok lehetőséget kínáltak a kollektív önmeghatározások számára a másokkal való összehasonlításra, a hasonlóságok és a különbözőségek megfogalmazására.¹⁵

A nemzeti kánon szövedékét egymásra rakódó, egymáshoz kapcsolódó, egymást erősítő toposzai alkotják, amelyek a nemzeti kultúra részeivé válva a politikai és a nemzeti szocializációban élnek tovább. Ezt a szövedéket jeles személyiségek, események, emlékhelyek, történetek, mondák, eposzok, legendák, szimbólumok és szimbolikus tárgyak, irodalmi, zenei és képzőművészeti alkotások, épületek, intézmények, képzetek, válság- és dicsőségnarratívák alkotják. Fontos részét képezik a nemzeti kultúrát megtestesítő intézmények¹⁶ és a nemzeti jelképek, így a himnuszok is, amelyek az államiságot és a nemzet összetartozását fejezik ki.¹⁷

A nemzeti kánont a mítoszteremtés folyamata is gyarapítja. A 19. század a nemzeti ébredés, a nacionalizmusok születése és a mítoszteremtés nagy korszaka. Ekkor formálódtak kerek egészé értelmiségek közreműködésével és váltak a nemzetre vonatkozó tudás részeivé a máig legismertebb nemzeti mítoszok. A nemzet eredetét, kiválóságát, más népek között elfoglalt rangját, jeles képviselőinek értékeit a mítoszok kész, megszerkesztett, érzelmi és hitalapon megközelíthető egységekként „vizszik be” a kollektív emlékezetbe. A kanonizációhoz az irodalom azzal járult hozzá, hogy művekké formálta a történelmi emlékezésben sokszor töredékesen fennmaradt mondákat, legendákat, történeteket (vagy éppen új legendáriumot írt), valamint, hogy nemzeti önkifejezési és önértékelési sémákat rögzített.¹⁸ A nemzeti identitás szempontjából máig alapműveknek számító költemények, verses eposzok, regények, zeneművek a 19. században születtek meg.¹⁹

A nemzeti kánon szövedékének a mértékadó személyiségek is részét képezik. Ilyenek a „nagy magyarok”: a múlt emblematikus személyiségei, a magyar függetlenség vezetői, a prosperitás korszakainak uralkodói, a nemzeti mártírok, költők, írók, művészek, felfedezők. A példaértékű személyiségek alakja mélyen beivódik az egymást követő nemzedékek azonosságtudatába. Versek, drámák, irodalmi művek, tudományos elemzések, tankönyvek, zeneművek és szobrok gondoskodnak fennmaradásukról. Utcák és intézmények őrzik nevüket. A 19. század mértékadó személyiségei (Széchenyi, Petőfi, Kossuth, Arany és Deák) a magyarság jellegzetes képviselőiként is be-

épültek a nemzeti kánonba. Az emblemikus személyiségek a pozitív nemzetkép megtestesítői, abszolút tekintéllyel rendelkező képviselői. A hozzájuk kapcsolódó nemzeti attribútumok önállóan élnek tovább.²⁰

A nemzeti kánont a kultúr- és az oktatáspolitikai történelemből, a nemzeti kultúrából, az irodalmi, művészeti, tudományos, politikai és erkölcsi életművekből írta. Abban azonban, hogy mi kerüljön látókörükbe, az intézményesülő nemzeti tudományok: az irodalomtörténet-írás, a történettudomány és a néprajz értékítéletei játszottak meghatározó szerepet. A kanonizált értékek beépülését az identitásokba a modern közoktatás, a kulturális intézmények és a kultúra tömeges közvetítési formái (könyvkiadás, újságok, színházak) biztosították.

A nemzeti identitás formálásában a nemzeti kultúra önálló, korokon áthúzódó tényezőként, ugyanakkor a kor ízlésére, érzéseire, eszményeire, társadalom- és világképre rezonálva vesz részt.²¹ Az iskolai oktatáson keresztül teremt kapcsolatot a mindenkori jelen és az ilyenek vagy olyanak látni kívánt múlt között. A kultúra intézményeivel, alkotásaival, hagyományaival, elitjével, a közoktatás pedig a tantervekkel, olvasókönyvekkel, történelemkönyvekkel fenntartja a nemzeti kánont, kicsiszolja üzeneteit és új elemekkel gazdagítja. Tartalmai a családi szocializációban élnek tovább. Az új nemzedékek rendre megtanulják a kanonizálódott mondásokat, énekeket, verssorokat, szóképeket, jelszavakat, állandó jelzőket, amelyek aztán beépülnek nemzeti identitásukba.

A nemzeti kánon szövedéke a *hétköznapi kanonizációban* nemzeti autosztereotípiákkal, a társas kapcsolatokat érintő hagyományokkal és rítusokkal (a kommunikáció, az étkezés, az öltözék, az érintkezések, az ünneplések, a viselkedésmódok magyarosnak tekintett sajátosságaival) egészül ki. A nemzeti tematika aktivizálása, többszöri újrafogalmazása, napirenden tartása azért lehetséges, mert e szövedék részei, részösszefüggései vagy egésze mobilizálhatóak. Ennek hétköznapi alkalmi az aktuális eseményeket, jelenségeket és folyamatokat értelmező diskurzusok; különleges közösségi alkalmi az évfordulók és az ünneplések. Ilyenkor nagy jelentősége van a nemzeti reprezentációnak: a zászlónak, a címernek és a himnusznak, mivel a nemzeti egység és az összetartozás érzését, a közös múlt és a hazafiság kanonikus értékeit idézve mozgósító erővel is rendelkeznek (Csepeli-Örkény, 1996).

3. A nemzeti kánon közvetítésének intézményesülése

A nemzeti kánonnak mind a szocializációs folyamatok, mind pedig a nemzeti tematika megkonstruálása szempontjából nagy jelentősége van. A politikailag vezetett nemzeti tematika épít a nemzettudat látens, a szocializációban továbbhagyományozódó, kanonizálódott struktúrájára és továbbépíti ezt. Ahhoz azonban, hogy a nemzeti tematika felépüljön és a szocializáció hagyományos intézményei (a család és az egyházak) mellett önállóan is belépjen a szocializáció folyamatába, ki kell épülnie a modern társadalmak tudás-, információ- és véleményközvetítő rendszereinek is. E rendszerek kiépülése a dualizmus időszakára esik.

A tankötelezettség bevezetése, a közoktatási rendszer kiépülése és tantervi szabályozása a Monarchia Magyarországon biztosította, hogy a nemzeti kánon elsajátíttatása része legyen az iskola szocializációs tevékenységének. A nemzet történelmének, értékeinek, emblematisz személyiségeinek, szimbólumainak kanonizálódott szövedéke a tankötelezettségen alapuló iskolarendszer közvetítésével tudott eljutni a felnövekvő nemzedékekhez.

A nemzeti tematika felépülésének, politikai vezetésének és szocializációs tényezővé válásának előfeltétele az, hogy a társadalom tagjait bármelyik pillanatban könnyen el lehessen érni és meg lehessen szólítani. Ezt csak a modern társadalmi kommunikáció rendszerének kiépülése tette lehetővé.²² A tematika mediatiszálódása a dualizmus korában kezdődött. A széles publicitásra épülő, diszkurzív erővel rendelkező nemzeti tematikát a médiumok, plakátok, röplapok, szimbólumok, tömegdemonstrációk, politikai rendezvények, jelszavak, ünnepek, dekorációk és más kulturális termékek közvetítik. A sajtó, illetve a nyomdatechnika a 19. század harmadik harmadában már lehetővé tette, hogy a tematizált tartalmak sokakhoz jussanak el. Az 1880-as évektől a médianyilvánosság szerepe egyre nagyobb lett a tematizációkban. Az olvasás társadalmasodásával²³ ekkor a megértésnek már egyre kevésbé volt akadálya az írástudatlanság.²⁴

A nemzettel kapcsolatos tartalmak egyrészt a szocializációs ágenseken (az iskolán, az egyházon, a katonaságon, a sajtón) keresztül jutottak el a társadalom különböző csoportjaihoz, másrészt a kultúra intézményein, színterein, alkotásain, a kulturális élet szövedékén keresztül. Az iskola egyre többeket ért el, az egyházak szinte mindenkit, akik felekezetükhöz tartoztak, a katonaság pedig szinte minden sorköteles férfit. E három intézmény hatékonyságát csak fokozta, hogy szervezeten és tudatosan közvetíthettek az identitások szempontjából fontos tartal-

makat; hogy az iskolák egy része felekezeti fenntartású volt; valamint, hogy az oktatás szabályozásával, a tantervekkel, a tankönyvekkel és az oktatás ellenőrzésével az állam szabályozni tudta az iskolai állampolgári szocializáció tartalmát és formáját. Az egyházi iskolák szerepe a kiegyezéstől 1948-as államosításukig jelentős volt, mivel az alsófokú iskolák többsége egyházi fenntartású volt.²⁵

A nemzeti tartalmak közvetlen politikai megjelenítésére, szimbolikus reprezentációjára és társadalmi visszacsatolására a magyar választási rendszer sajátosságai²⁶ miatt kevesebb lehetőség volt. Ilyen lehetőséget jelentettek a választási kampányok, a nemzeti ünneplések (például Ferenc József magyar királlyá koronázása, a millennium stb.) és a nemzeti történelem és kultúra emblematisz alakjaihoz kapcsolódó események (Kossuth temetése, Rákóczi hamvainak hazahozatala Törökországból, Munkácsy Mihály, Jókai Mór temetése stb.). Március 15-ét az 1848–49-es szabadságharcot leverő Ferenc József nem nyilvánította hivatalos nemzeti ünneppé.²⁷

A nemzeti szocializáció legfontosabb formális színtere a tankötelezettség bevezetése és a közoktatási rendszer kiépülése óta az iskola. A soknemzetiségű Magyar Királyságban az állam számára az iskolarendszer kínálta a legtöbb lehetőséget az állampolgári magatartások formálására. A nemzeti szocializáció egyik eszköze az oktatási nyelv szabályozása volt. Ez a politikai nemzet koncepcióján alapult, amelyben helye volt az anyanyelvi iskolázás jogának.²⁸ A másik eszköz a nemzeti kánon oktatási intézményesítése és iskolai közvetítésének biztosítása. Ennek eredménye a kötelező irodalmi, történelmi és földrajzi iskolai tananyag.²⁹ A kiegyezés után a közoktatási rendszer alapvető célja volt, hogy elősegítse a magyar nemzetállam megteremtését, és egységes nemzeti kultúrával és identitással rendelkező állampolgárokat neveljen. Ebben kiemelt szerepe volt a történelem, a földrajz és az irodalom oktatásának. A tanulók ismereteket szereznek az országról; egész életükre beléjük vésődnek a kötelező versek, megtanulják a himnuszt és azt, hogy kik testesítik meg a legfontosabb hazafias erényeket. Az iskolai nemzeti szocializáció jelentősége abban rejlik, hogy az iskola az ismereteket értelmezve, értékelő sémákban, kész világgépekbe helyezve közvetíti.

A nemzeti kánon toposzainak fennmaradását tankönyvek, iskolai ünnepélyek, segédanyagok, szöveggyűjtemények,³⁰ szemléltetőképek biztosították. Ez utóbbiaknak különösen nagy jelentőségük volt akkor, amikor a vizuális megjelenítés lehetőségei még korlátozottak és költségesek voltak. A szemléltetőképek mélyen rögzültek a diákokban.³¹ A nemzeti kánon a történelmi

hősök idealizált bemutatásával mintákat közvetített a hazafias viselkedéshez; a jeles történelmi személyiségek, uralkodók megrajzolásával a nemzeti büszkeséget táplálta. A kiegyezés utáni tankönyvek megalapozták a magyar történelem eseményeihez kapcsolódó értékeket.³² Erős érzelmi töltéssel jelenítették meg azokat a nemzeti hősokeket és példaképeket, akik a kövendő erkölcsi normákat képviselték (Unger, 1976: 41).

A nemzeti szocializáció másik alapvető intézménye a család. A családi szocializáció jelentősége a nemzeti kánon intézményesülésével nőtt meg. Az iskolai szocializáción maguk is átessett szülők tovább tudják szőni a nemzeti kánon szövedékét, és le tudják fordítani a benne közvetített makrovilágot a mikrovilág szintjére: személyesen átélhetővé tudják tenni. Tovább tudják adni a családtörténetet, az egyéni tapasztalatokat, a közösségi eseményeket. A család elsősorban a hétköznapi életvilág evidenciáin keresztül formálja a nemzeti identitást, a társadalmi méretekben szervezett intézmények pedig a nemzetre, mint közösségre vonatkozó, a hétköznapiság fölött álló ismeretek, értékek és normák közvetítésével, amelyek átszivárognak a családi szocializációba. A nemzeti szocializáció akkor a legsikeresebb, ha a családi és az intézményi szocializáció kiegészítik egymást, és a magán- és a közösségi történelem között összhang van.

A magyar nemzeti kánon szempontjából a 19. században két eseménynek volt kiemelkedő jelentősége: a családtörténetekben élő 1848–49-es forradalomnak és szabadságharcnak, valamint a millennium állami megünneplésének.

Március 15-e a 48–49-es eseményekben részt vevők és a rokonszenvezők összetartozásának kifejezéséeként vált nemzeti ünneppé, függetlenül a hivatalos álláspontoktól. Az eseményekhez fűződő viszony a megélt történelem részeként, a családi szocializációban élt tovább; a forradalom és szabadságharc irodalmi feldolgozása a személyes vagy családi érintettséget és illetékességet helyezte szélesebb, általánosabb – nemzeti – keretbe. Az 1848–49-es események ugyanakkor a magyar nemzeti összetartozás és a republikánus alternatíva felvillantása mellett a nemzetiségekhez való személyes viszony alakításában és a nemzetiségek iránti érzelmek alakulásában is szerepet játszottak, hiszen a szabadságharcban a nemzetiségek egy része Ausztria szövetségeseinek, az osztrákok ellen harcoló magyarok ellenfeleinek bizonyult.³³

A millenniumi ünnepléssorozat aktivizálta és magas hőfokon tartotta a nemzethez tartozás érzését, és az ünneplésekkel, megemlékezésekkel, építkezésekkel, kiadványokkal, műalkotásokkal, látványosságokkal, a nemzeti kultúra bemutatásával

pozitív értékek együtteseként jelenítette meg a közepes méretű birodalom élén álló magyar nemzetet. Ekkor már kiépült az országban a modern nyomtatott sajtó rendszere; a vasúthálózat lehetővé tette, hogy az országos napi- és hetilapok, valamint folyóiratok mindenhová eljussanak, az erőteljes urbanizáció pedig együttjárt a helyi újságok kiadásával. A millenniumi kiállításra való készülődés, a kiállítás visszhangja, majd utóélete, az építkezések, a népi kultúra felfedezése, a historikus festészet a közepesen nagy nemzet öntudatát táplálták.

A 19. század végére szakralizálódott a tragédiák ellenére is dicsőséges magyar nemzet képe. A hős, lovagias, a térség vezetésére alkalmas nemzet előkelő helyet foglalt el a népeket, etnikai csoportokat hierarchikusan elrendező tudásszociológiai konstrukcióban. Ez a szakrális kép tört össze az első világháború vereségével.

4. A nemzet politikai fogalma a dualizmus korában

Az 1867-es kiegyezéssel³⁴ Magyarország nem nyerte el ugyan teljes függetlenségét, de a nemzet előtt kitértek a szabadság kapui: relatív önállósága, saját országgyűlése és közigazgatása lett. Szinte valamennyi 1848-as követelés teljesült. Nem volt többé akadály a polgári állam kiépülésének. Ferenc József osztrák császárt 1867 júniusában magyar királlyá koronázták, és a nemzeti ügyekről, a politikai szabadságról, a függetlenségről és a magyar államiság kérdéseiről immár nemcsak a vármegekben folytak nyilvános politikai diskurzusok, hanem az országgyűlésben is: a kiegyezéspárti „67-esek” (a Deák-párt, majd 1875-től a Szabadelvű Párt) és a teljes függetlenséget követelő „48-asok” (a Függetlenségi Párt) közötti végeláthatatlan vitákban.

A nemzet politikai fogalmának felépítéséhez a formális politikai intézmények keretei között zajló folyamatok mellett a véleményformáló tekintélyek, vezető politikusok nem formális vagy félformális keretek között (például pártklubokban) elhangzott gondolatai, valamint a sokak számára mintát jelentő dzsentri hivatalnokréteg nézetei is hozzájárultak. A nemzetpolitikai elképzelések multiplikálásáról és értelmezéséről a napi sajtó gondoskodott. A korszak szépirodalmának pedig számottevő része volt a nemzettel kapcsolatos elképzelések kontextualizálásában.

A korszak állameszménye a magyar politikai nemzet fogalmán alapult.³⁵ Az 1868-as nemzetiségi törvény „politikai nemzet” a magyar nemzetet értette, melybe beletartoznak a más

nemzetiségűek is; mindenki, akire az állam szuverenitása kiterjedt, azaz magyar állampolgár.³⁶ E fogalom bevezetése azt a célt szolgálta, hogy kifejeződjék: Magyarország a Habsburg-uralkodóházzal szerződött, nem az uralkodóház „örökös tartományai-val”, tehát az uralkodóházzal szerződő fél sem lehet területi egység (Gángó, 2003: 4028).

A nem magyar etnikai közösségek tagjai mint egyének váltak az államalkotó nemzet tagjaivá. Ezt a nemzetmodellt azonban a politika nem tudta vonzóvá tenni számukra. A nemzetiségi törvényt nem követte a nemzetiségek politikai egyenjogúságának kiteljesítése, és elmaradt a nemzetnek mint demokratikus politikai közösségnek a politikai (választójogi, oktatásügyi stb.) megalapozása. Az egyéni identitások szintjén jelentős mértékű volt az asszimiláció, de a magyar politikai nemzet fogalma a Magyar Birodalom nem magyar nyelvű kisebbségei mint kollektivitások számára nem tudott vonzóvá válni.

A modern nemzettudatok kialakulása idején a dualizmus kori Magyarországon már készen voltak mind az állampolgárságon alapuló jogi-politikai, mind pedig a nyelvi, vallási, származási, kulturális azonosságtudat elemeiből építkező nemzet modelljének fogalmi keretei. Ezek nyitottak voltak egymás irányában, ami sokak számára tette lehetővé az asszimilációt is, de – mint ahogy ezt az új, önálló államok létrehozására irányult törekvések is mutatták – a külön nemzettudat megerősödését is. A Monarchia polgárosodó, dinamikusan fejlődő, mobil világában az egyéni életutak nem ritkán az egyik nyelvi-etnikai csoportból a másikba vezettek.

Az etnikai és az állampolgársági nemzetfogalom között még nem húzódott áthághatatlan szakadék. A nemzeti identitás nem esett feltétlenül egybe az állampolgársággal, de nem is zárta ki azt. Nemcsak a magyar nemzet, mint „olvasztótégely” történelmi emlékei és bizonyítékai éltek elevenen, hanem a különböző nyelvű és származású, közös hazában élő csoportok összetartozásának tudata is. Ebben a kettős modellben – már csak a modernizációs folyamatokkal és a mobilitással összefüggésben is – volt helye az etnikai identitás szándékolt váltásának: az asszimilációnak, ahogy ezt a zsidóság asszimilációja vagy Budapest magyar nyelvű várossá válása is jól mutatja, de a disszimilációnak is. Kétségtelen azonban, hogy Ausztriában az osztrákok, Magyarországon a magyarok érezték a leginkább otthon magukat. Jászi Oszkár megfogalmazásával „a dualizmus a németek uralmát jelentette Ausztriában és a magyarokét Magyarországon” (Jászi, 1986: 93). Voltak, akik elleneztek az egyre erősödő asszimilációs elvárásokat, de a közhangulat a magyarosítás mellett volt. Az asszimilálódni nem akaró, saját nemzetállam-

mal nem rendelkező kisebbségek identitásában azonban egyre kevésbé volt helyük a magyar államon belüli közösség tradicionális elemeinek.³⁷

1875 után³⁸ három irányban is változtak a magyar államnemzettel kapcsolatos elképzelések.

a) Felerősödött az államnacionalizmus és felerősödtek az asszimilációs törekvések. A kormányzat mindinkább a kultúrnemzeti koncepció jegyében őrködött a magyar nyelvhatárokon³⁹ és készítette el az ország etnikai és anyanyelvi térképét (Keményfi, 2001: 67). A nemzetiségi, valamint a modernizációval együtt járó feszültségek politikai kezelését a magyar kultúrfölény hangoztatása és a szupremácia fenntartásának igénye jellemezte.⁴⁰ A tisztaeszlári vérvádperrel⁴¹ tematizálódott a vallási alapú antiszemitizmus. A per után, 1883 októberében Istóczy Győző képviselő megalapította az Antiszemita Pártot. Ez kezdeti sikerei után (1884-ben még 17 képviselője jutott be a parlamentbe) néhány év múlva kimúlt ugyan, de pusztá léte, kiadványai⁴² és megnyilvánulásai nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a politikai, társadalmi és gazdasági alapú antiszemitizmus a politikai diskurzus önálló témája legyen és a zsidóság asszimilációja megkérdőjeleződjön. Azt, hogy a látens antiszemitizmus bizonytalan politikai helyzetekben könnyen válik nyílttá, először (de a magyar történelemben nem utoljára) az 1919-es Tanácsköztársaságot követő fehérterror bizonyította.

b) A dualizmus politikai nemzetfogalmán, amely az 1848-as áprilisi törvényeken (ez pedig a liberális nemesség reformkori nemzetfogalmán) alapult,⁴³ repedések mutatkoztak. Felszínre kerültek az elsősorban a dzsentrik által vallott, tradicionális (a nemesség nemzetalkotó és közjogi szerepén alapuló) nemzetfelfogás és a nemzetiségek jogi, gazdasági és kulturális egyenrangúságával járó fejlődés perspektívái közötti ellentétek.⁴⁴ Az előbbi felfogás politikai nyomatékát alapvetően a választójog korlátozottsága adta, amely megakadályozta a politikai nemzetfogalom gyakorlati érvényesülését. A választójog 1874-es átalakítása nyílt választásokat írt elő és szűkítette a választók körét: 1874-től 1917-ig 6 százalék volt a választók aránya a korábbi 7 százalékhoz képest, a világháború előtti évtizedre már messze lemaradva ezen a téren a nyugat-európai országoktól (Kövér, 2004: 115). A választójog merevségéből következően a parlamenti képviselők többsége,⁴⁵ a minisztériumi főtisztviselők többsége és a vármegyei közigazgatási főtisztviselők többsége nemes volt (Kövér, 2002: 113–125).

c) A Magyar Királyság területén élő népek⁴⁶ körében is megnőtt a nyelvi-kulturális elkülönülésen alapuló nemzet híveinek

aránya és a saját, önálló nemzetállamhoz való tartozás igénye (Katus, 1988: 1003–1063). A szaporodó konfliktusok (az általános választójoggal, az iskolai oktatás nyelvével, a nemzetiségi nyelvhasználat, a nemzetiségi pártok alakításával kapcsolatban) kiélezték a magyarok és a nem magyarok viszonyát. A nem magyar nemzetiségűek mindinkább elutasították az állampolgárságot is figyelembe vevő hivatalos magyar nemzetkonceptiót, amelyben csak a magyar politikai nemzetnek volt helye, mivel ebben alattvalói státusuk kifejeződését látták.⁴⁷

A magyarok és nem magyarok nemzeti identitásának⁴⁸ megerősödése ösztönzőleg hatott a történelmi eredetkutatásokra és a nemzeti identitás kifejeződéseit kereső historikus festészetre, szobrászatra, nemzeti formákat kereső iparművészeti törekvésekre is. A századvég a néprajzi, nyelvi, népzenei és népköltészet örökség felfedezésének, a nemzeti stílusú építészet és zeneművészet megteremtésének az időszaka. Ugyanakkor nagy kihívást is jelentett a művészek számára a nemzeti kultúra formálásának és a nemzeti identitás befolyásolásának lehetősége.⁴⁹

A századvég a szabadelvű korszak hanyatlását, a liberális eszmék vonzerejének csökkenését, a Szabadelvű Pártban a konzervatívok megerősödését, majd az 1906-os választásokkal a Szabadelvű Párt önálló kormányzásának végét és a párt megszűnését jelentette. A társadalmi struktúrában végbement változások, a társadalmi különbségek látványos növekedése, a szociális feszültségek, a nemzet fogalmának értelmezésében szaporodó származási elemek, az urbanizációval járó kulturális folyamatok és a növekvő elégedetlenség kedveztek a radikálisabb társadalmi magyarozatoknak. Új pártok léptek a politika színpadára: 1890-ben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, 1894-ben a liberalizmussal szembe forduló és antiszemita Katolikus Néppárt. A huszadik század első évtizedében átrendeződtek a politikai hangsúlyok, a dzsentri eredetű középrétegek körében a konzervatív eszmék hódítottak, erősödött az antiszemitizmus, kiélezték a társadalmi és nemzetiségi ellentétek. A politikai nacionalizmus erősebb és radikálisabb lett.⁵⁰ Ugyanakkor a szociális konfliktusok éleződésével és az elégedetlenség durva elfojtásával párhuzamosan a szervezett agrár- és munkásmozgalom is erősebb lett.

A századforduló időszakában mind nagyobb lett a szakadék a politikailag kultivált nemzetfogalom és a nem magyar nemzetiségűek nemzetfogalma között. A nem magyar nemzetiségűek több jogot, területi autonómiát akartak. Ha politizáló elitjeik körében nem is volt általános az önálló nemzetállam célja, egyre kevésbé volt elfogadható számukra a magyar politikai nemzet

gondolata. A magyarok és a nemzetiségiek között erőteljes választóvonalnak bizonyult, hogy a magyarok nemzettudatában meghatározó szerepet játszott az ezeréves magyar államiság, míg a nem magyarokéból értelemszerűen hiányzott a saját államiság mozzanata. A nemzetiségek elitje mindinkább realitásként számolt a saját nemzetállammal. Azok az értelmiségi elképzelések, amelyek a soknemzetiségű monarchia helyett egy, az államok és a népek egyenrangúságán alapuló államszövetségben látták a megoldást (Kossuth dunai konföderációs terve és Jászi Oszkár államszövetségterve) nem kaptak sem politikai, sem társadalmi támogatást. Az önálló állammal nem rendelkező népek önmeghatározási törekvéseiben a jogi-politikai definíálás iránti igény egyet jelentett a saját nemzetállam megteremtése iránti igénnyel.

5. A nemzeti tematika első újrafogalmazása: a két világháború közötti időszak

A) A NEMZETFOGALOM ETNICIZÁLÓDÁSA

A politikai összeomlással, területi és népességvesztéssel járó első világháborút követően a magyar nemzet korábbi szakrális konstrukciója összetört. A háború elvesztése, az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság,⁵¹ a vörös- és a fehérterror, majd a trianoni békeszerződés sokkja⁵² kiélezte a nemzeti problematika kérdéseit. A háborús veszteségek, a területek kétharmadának elvesztése, a gazdasági válság, a megszálló román hadsereg szisztematikus rablásai⁵³ és a jóvátételi kötelezettség⁵⁴ gazdaságilag lehetetlenítették el az országot (Romsics, 2001: 154–174). Az elcsatolt területeken élők elvesztették magyar állampolgárságukat. A világháború, a területvesztések, a forradalmak, a terror és az ellenforradalom a társadalmat anómiás állapotba sodorták. A nemzeti tematika „kinyílt”, a korszak területi revízióra törő politikájának egészét áthatotta a nemzet szakrális rekonstrukciójának törekvése. Ehhez szükség volt a nemzeti tematika politikai újrafogalmazására.

A békeszerződés szembenálló felei a nemzetkonceptciók két különböző modelljét képviselték. A döntéshozók által újjárajzolt Közép-Európa térképén a nemzeti hovatartozás másodlagos volt az államok határainak a meghúzásában. A másik oldalon viszont azok álltak, akiknek a nemzeti identitása – legyenek bár vesztesek vagy nyertesek – alapvetően a nyelvi és kulturális együvé tartozás érzéséből táplálkozott. Az új határok kényszerítő erővel kérdőjelezték meg a magyarok előtt a korábbi állam-nemzet-paradigma érvényességét.

A békeszerződés kielégítette a nem magyar nemzeti identitással rendelkezők saját nemzetállam iránti igényét, sőt még annál többet is.⁵⁵ Ugyanakkor erőszakot követett el a magyar nemzeti identitással rendelkezőkön azzal, hogy az eredetileg ugyancsak a kultúrnemzet-koncepció jegyében szerveződő, de a megalakulásuk után már másfajta legitimitásszükségletekkel rendelkező – a politikai nemzet konstrukcióján alapuló – államok polgáiraivá tette őket.⁵⁶ Az új, államnemzeti ideológia lesz majd az úgynevezett utódállamok politikai gyakorlatában a kisebbségi jogok korlátozásának az alapja, amennyiben a többséghez tartozókat tekintik az államalkotó nemzet részeinek és az egyéni szabadságjogokat helyezik előtérbe. A magyarok identitásában – akár a magyar állam, akár pedig a szomszédos államok területén éltek – az országhatárok átrajzolása után szétvált az állampolgárság és a nemzetiségi hovatartozás. A Trianon utáni Magyarország nemzetiségi szempontból meglehetősen homogén lett: a lakosság 89,6%-a volt magyar anyanyelvű. A történelmileg, nyelvileg és kulturálisan együvé tartozó magyar nemzet felfogásával azonosultak, mivel állampolgárságuktól független nemzeti identitásukat csak így tudták megvédeni.

Az első világháború lezárásával Magyarországon nem volt többé perspektívája a megelőző időszakra jellemző kétféle nemzetfogalom nyitott és kényelmes kölcsönhatásokon alapuló viszonyának. Az államnemzeti gondolatkör elvesztette politikai realitását. Az új helyzet rákényszerítette az új hatalmat a nemzet újrafogalmazására. Az új helyzet azonban továbbra sem vezetett a nemzetnek mint demokratikus politikai közösségnek a felfogásához.

A magyar nemzet politikai koncepcióját a veszteségek és a fenyegetettség érzése motiválták. Kizárólagossá vált benne az etnikai hovatartozás szempontja. A középnemzettudatot defetista kisnemzettudat, az 1920-ban önálló államisághoz jutott szomszéd népek (románok, szlovákok) iránti negatív érzelmek és a „csak magunkra számíthatunk” érzése váltotta fel. A közelmúlt (a háború és a forradalmak) és a jelen interpretálása⁵⁷ etnicizálódott. A győztesek és a vesztesek konfliktusa a magyarok és a nem magyarok különbözőségeként, konfliktusaként, illetve a zsidóság ármánykodásának eredményeképpen jelent meg a közgondolkozást jelentősen befolyásoló művekben.⁵⁸

A politikai élet középpontjába a trianoni döntés nyomán elszenvedett nemzeti sérelmek kerültek. Az államhatalom egy olyan politikai osztályra támaszkodott, amely e sérelmek megítélésében egységes volt, és amelynek a nemzeti kérdésekben számottevő társadalom-lélektani támogatottsága volt.⁵⁹ A rendszer politikai kohézióját a revízió reménye jelentette. A sérelmi

politikából következően a politikai elit nem a valós erőviszonyokra és nem a reálpolitikára helyezte a hangsúlyt,⁶⁰ hanem a hajdani nagyság visszaállíthatóságára, illúziókban ringatva a társadalmat és elutasítva a rész megoldásokat (például az etnikai alapú revíziót). A revíziós törekvések az elcsatolt területek visszaadását ígérő tengelyhatalmak felé vezettek.⁶¹

A nemzeti tematika a történelmi, származási és kulturális szempontból együvé tartozó nemzet fogalmának megszilárdítására és kicsiszolására irányult. Összhangban volt vele mind a nemzetpolitika, mind a politikai szocializáció rendszere, mind pedig a közhangulat.⁶² A tematika vezetése az állam kezében összpontosult, és áthatotta a legkülönbözőbb társadalmi diskurzusokat.

A korszak kultúrpolitikája erőteljesen meghatározta az iskolai nemzeti szocializációt, és eredményesen támaszkodott az egyházak szocializációs tevékenységére.⁶³ A katolikus és a református egyház meghatározó személyiségeinek (különösen Prohászka Ottokár katolikus püspök és Ravasz László református püspök) élénk közéleti szereplései és nemzettel kapcsolatos publikációi egyfajta legitimációját jelentették a nemzeti szocializáció állami modelljének. Az államilag vezetett nemzeti tematikával összhangban a politikai szocializációban mindenekelőtt a politikai jelenben szétválasztott, de múltjával, kultúrájával és virtuális politikai reményeivel együvé tartozó magyar nemzet fogalma dolgozódott ki, amely őrizte ugyan az államnemzetiség nyomait, amennyiben a múltbeli államiság volt kiinduló pontja, de alapvetően kultúrnemzet-fogalom volt. Ebben már nem volt, nem lehetett meghatározó helye az állampolgárok jogi egyenlősége elemének.

B) NEMZETKÖZPONTÚ IDEOLÓGIÁK

A két világháború között a politikai nemzetfogalom bipolárisra alakult. A „magyar” az ellenséges érzülettel vagy legalábbis averzióval megközelített „nem magyartól” való különbözőségben nyert értelmet. A nemzetfogalomhoz markáns külső és belső ellenségek: az utódállamok, a kommunizmus, a zsidók (illetve a kommunizmussal azonosított zsidóság) tartoztak, és felerősödtek a veszélyeztetettségre, fenyegetettségre utaló elemek.

A két világháború között valamennyi szellemi-politikai irányzat igazságtalannak tartotta a trianoni döntést, és szükségesnek látta revízióját.⁶⁴ A legerősebb legitim nemzeti konszenzusteremtő tényező az irredentizmus volt. A nemzeti problematika minden politikai tényezőt foglalkoztatott, mindegyik jelentősnek tartotta és szinte minden témában megkerülhetetlen volt. Összekapcsolták a társadalmi fejlődés, a modernizáció és a

Nyugathoz való viszony kérdéseivel. Mindegyik politikai irányzat definiálta viszonyát a megoldatlan nemzeti kérdésekhez, a szomszédos országokhoz és a Szovjetunióhoz, valamint a megoldás módját keresve Nyugat-Európához. Addig Magyarország egy középbirodalom – az Osztrák–Magyar Monarchia – részeként, a Magyar Királyság jelentős területeivel rendelkezve számottevő tényezőnek tekintette magát az európai porondon. Trianon után egy vesztes, gazdasági, politikai és társadalom-lélektani értelemben egyaránt kiszolgáltatott, ellenségekkel körülvett, kis országgá vált. A revízióra önerőből így nem volt semmi esély, csak a nagyhatalmak támogatásával.

A békeszerződés igazságtalanságaiból következett, hogy minden irányzat legfontosabb politikai célja a revízió volt.⁶⁵ Az irányzatok között három szempontból voltak különbségek:

1. *a történelmi és a társadalmi felelősség kérdésében* (az uralkodó osztály felelőssége a nemzetet ért bajokért és az olyan problémákért, mint a parasztság helyzete, a szegénység, a birtokrendszer feudális szerkezete; a zsidóság szerepe az urbanizációban, a gazdasági és a kulturális életben);

2. *a „kiút” kérdésében* (a nemzetközi orientáció; a munkások, a parasztság, illetve a nemzeti értékek szerepe a kívánatos változásokban; a „harmadik út”) és

3. *társadalomfilozófiájukban* (melyik társadalmi réteget tartották alapvetőnek; mivel magyarították a társadalmi elmara-dottságot; milyen volt a viszonyuk a szomszéd népekhez és államokhoz; a zsidókhoz és a Nyugathoz).

A szellemi élet abból a szempontból polarizálódott, hogy különböző irányzatok milyen prioritást tulajdonítottak a nemzeti problematikának. Egyesek ideológiájában a nemzeti probléma-tika meghatározónak bizonyult, míg más esetekben (például a baloldali és a polgári radikális ideológiában) megőrizte relatív önállóságát a társadalmi kérdések mellett, vagy éppen alárendelődött nekik. Különbségek voltak abban is, hogy mennyire állt ideológiájuk középpontjában a területi revízió, milyen érvek alapján tartották szükségesnek és milyen mértékben.⁶⁶

Két, társadalmi recepcióját tekintve számottevő *nemzetköz-pontú ideológia* fogalmazódott meg markánsan: a Horthy-kur-zus hivatalos ideológiája és ennek sajátos értelmiségi kritikája, a népi írók, a népiesek ideológiája.⁶⁷

Konzervatív keresztény nemzeti ideológia. A rendszer ideoló-giájának középpontjában a nemzeti probléma-tika állt. Téma-konstrukcióit a következő sajátosságok jellemezték:

a) A trianoni határok előtti Magyarországot jelenítették meg korábbi egységében és korabeli veszteségeivel, illetve elérendő célként megfogalmazott, jövőbeni újabb egységében.

b) Az államnemzet és a kultúrnemzet fogalma közötti korábbi nyitottság megszűnt. A magyar nemzet politikai fogalma a kulturális, nyelvi és történelmileg összetartozó embereket jelentette.

c) A „magyar” fogalmába hangsúlyosan beemelődtek egyrészt a származásra, másrészt a magatartásra, minőségre, érzelmekre, tudatra, szellemiségre, nehezen definiálható előfeltevésekre utaló kritériumok. Ebben meghatározó szerepet játszott több, különböző irányvonalat jelző értelmiségi, mindenekelőtt Szekfű Gyula,⁶⁸ Prohászka Ottokár katolikus püspök, Szabó Dezső,⁶⁹ Németh László,⁷⁰ Ravasz László református püspök.⁷¹

d) A kurzus folyamatosan fenntartotta a revízió eszméjét („*Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország*”; „*Magyarország nem volt, hanem lesz*”; „*Lesz magyar feltámadás!*”) és az egy nemzet–egy állam gondolatát („*Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek Magyarországot feltámadásában*”). Ezt nemcsak a hatalom kiváltságos helyzete tette lehetővé, hanem az a társadalmi támogatás is, amelyet nemzetfelfogása élvezett. A társadalompolitika alapvetően a trianoni trauma meglovagolására és egyfajta fájdalomkultusszá való alakítására épült, nem pedig a feldolgozására és a társadalmi terápiák kidolgozására. Ezzel a rendszer a saját külpolitikai mozgásterét is gúzsba kötötte: leszűkítette a területvesztések problémájának megoldásának lehetőségeit és a számításba jöhető partnerek körét a bécsi döntéseket meghozó tengelyhatalmakra.

e) Az ideológia lényegéhez hozzátartozott a faji, kulturális és gazdasági indíttatású antiszemitizmus és a zsidóság bűnbakként való megjelenítése. A konzervatív keresztény nemzeti ideológiát valló hatalom a zsidóságot felelősnek látta a nemzeti tragédiák bekövetkeztében, és egyre támogatta az antiszemitizmus legitim kereteit. 1920-tól kezdődően a társadalom legszélesebb köreiben legitimálódott az antiszemita beszédmód és a hétköznapi antiszemitizmus, amelyre aztán jelentősebb társadalmi ellenállás nélkül építhettek 1938-tól az egymást követő zsidótörvények.

f) A keresztény nemzeti ideológia fő társadalmi bázisát a „keresztény, úri középosztály” képezte. A vele azonosulók a nemesi származású vagy a nemességhez értékrendje és mentalitása révén kötődő keresztény magyar középosztályt tartották a nemzet meghatározó rétegének. A magyar történelemben mindenekelőtt a magyar nemesség történelmét látták.

Ez az ideológia nem annyira a szociális és strukturális, mint inkább a gazdasági és a kulturális bajokra reflektált. *Külső felelősöknek* a trianoni döntést meghozó nagyhatalmokat, *belső fe-*

lelősöknek a „nemzetietlen” (zsidó) tőkét, *külső ellenségnek* a szomszédos országokat tartotta. A nemzeti értékek megőrzését veszélyeztető, kozmopolita, liberális vagy szocialista zsidókat, továbbá mindenkit, akik nem nemzetközpontú eszmei irányzatokkal azonosultak, *külső és belső ellenségnek* egyaránt látták. Bár ennek az ideológiának a megfogalmazói Trianon miatt csatlódtak a Nyugatban, fenntartották a kurzus nyugati (elsősorban olasz és német) orientációját. Ebben több tényező is szerepet játszott: a gazdasági nehézségek (a korábbi gazdasági struktúra felbomlása a területvesztésekkel és az 1929–33-as gazdasági világválság), a történelmi hagyományok (Magyarországot nem pusztán csak a nyugati kereszténység részének, hanem a védőbástyájának tekintették), a politikai érdekek (a revízió nemzetközi támogatását elérni) és (a Tanácsköztársaság idején szerzett tapasztalatokból és „az ellenségeim ellenségei a barátaim” logikájából is táplálkozó) szovjetellenes megfontolások.

A „keresztény kurzus” ideológiai alapvetője 1919-től Prohászka Ottokár püspök volt, aki írásaival és hitszónokként is sokakra volt hatással. Jelentős szerepe volt abban, hogy az antiszemitizmus az állami politika részévé vált, és hogy a közgondolkodásban a társadalmi jelenségek könnyen fogyasztható értelmezési sémáival bővült. A keresztény nemzeti ideológia jegyében tevékenykedtek az 1918. október 31. után sorra alakult fajvédő szervezetek⁷² és pártok⁷³ is. Ezek a szervezetek a társadalom legkülönbözőbb rétegeire támaszkodtak.⁷⁴ Elsősorban a középrétegekre volt befolyásuk, amely tagjaik társadalmi és politikai státusán, döntési lehetőségein keresztül éppúgy érvényesülhetett, mint mintaközvetítő szerepén.⁷⁵

Népi írók ideológiája. A húszas évek végére kibontakozó falukutató mozgalom és a harmincas években színre lépő népi írók ráirányították a figyelmet a cselédek, napszámosok, zsellérek nyomorúságos életkörülményeire és kiszolgáltatottságára. Szociográfiáik a közügyek iránt érdeklődő olvasók számára pontos képet nyújtott a parasztság tényleges helyzetéről.⁷⁶ A szociográfiák sajtóvisszhangja ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a nemzetről való gondolkozásban a parasztságnak meghatározó helye legyen, ha ez a korszak rendies, az agrárreformot elodázó társadalmi gyakorlatát lényegesen nem is változtatta meg. A népi írókra nagy hatással voltak a szellemi elődjüknek tartott Szabó Dezső nézetei, aki a parasztságban látta a magyarság megújulásához szükséges őserőt, Szekfű Gyula történelmi hanyatlásértelmezései, valamint Karácsony Sándor írásai és pedagógiai tevékenysége.⁷⁷

A népi megmaghatározó részesei voltak a nemzeti alkatról folytatott diskurzusoknak. Ideológiájuk a falukutató mozgalom és a

szociográfiai irodalom tapasztalataira épült. Plebejus és antikapitalista alapokon való opponálása volt ez a keresztény nemzeti ideológia társadalomképének. A Horthy-rendszerhez való viszonyuk a tulajdonviszonyokkal és a parasztság helyzetével való elégedetlenségükön alapult. A nemzettel és a reformokkal kapcsolatos elképzeléseiket a magukat népieknek tartó, nagy szociális érzékenységgel rendelkező írók, történészek, újságírók egyfajta küldetéstudattól hajtva fogalmazták meg írásaikban. Szemükben a parasztság számított a nemzetfenntartó erőnek, hiteles képviselőinek pedig a parasztsághoz vagy származásilag, vagy gondolatilag, de mindenképpen érzelmileg kötődő „népi értelmiségiek”. A történelmet nem annyira a magyar nemesség, mint inkább a magyar nép történetének látták. A „nép” fogalma egyszerre volt szociológiai, politikai és ideológiai fogalom.⁷⁸ Ideológiájuknak a pánszláv és a pángermán veszély egyaránt része volt. A modernizáció problémáit egy sajátos „magyar modell”, a „harmadik út” megtalálásával kívánták megoldani, amely elképzeléseik szerint egyúttal egy új, a népi kultúrában gyökerező, államilag támogatott magyar nemzeti középosztály kialakulását és megerősödését is eredményezte volna. A korszak jobb- és baloldali társadalmi reformkoncepcióinak megfelelően a népiek társadalomképe is markáns ellenségkép köré szerveződött. Esetükben ez a magyarországi polgárság meghatározó részét alkotó zsidó és kisebb részben német származású polgárság volt, sajátosan egyesítve így a baloldali ideológiákra jellemző osztály- és a jobboldaliakra jellemző származási jegyeket.

A nép írók értelmiségi mozgalmában több árnyalat volt egymás mellett a kommunista szimpatizánsoktól (Darvas József) és a szocialisztikusabb elképzelések felé hajlóktól (Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Veres Péter) a harmadik utasokon (Németh László) át a szélsőjobb felé hajlóig (Kodolányi János, Erdélyi József, Féja Géza, Sinka István). Sokan sokfelé indultak el.⁷⁹ Többségük antiszemitizmusát és németellenességét kizsákmányolás- és polgárellenességük, a liberalizmussal szembeni ellenérzésük és a parasztsághoz való kötődésük éppúgy táplálta, mint nemzetfelfogásuk, a magyar népről és kultúráról alkotott képük és a szociális feszültségek megoldásával kapcsolatos elképzeléseik. Szociográfiáik, regényeik, verseik, publicisztikáik jelentősen befolyásolták értelmiségi olvasóközönségük társadalomképét, nemzetfelfogását és a zsidósághoz való viszonyát. Szerepük volt a faji alapú szociálpolitika eszméjének politikai és közgondolkodásbeli megalapozásában. Írásaikkal, a társadalmi diskurzusokban való erőteljes részvételükkel társadalomkritikai attitűdjük ellenére is egyfajta szakmai, írástudói támoga-

tást nyújtottak az államilag vezetett nemzeti tematikához és az antiszemitizmus társadalomlélektani legitimitásához.

C) A NEMZETI TEMATIKA SZEREPE A POLITIKAI ORIENTÁCIÓKBAN

Ahogy láttuk, a két világháború közötti időszakban két, a közgondolkodást markánsan befolyásoló nemzetközpon­tú ideológia is megfogalmazódott: előbb a keresztény nemzeti ideológia, majd a harmincas évekre a népiek ideológiája. Ezek közül az állam a keresztény nemzeti ideológiát tette a magáévá.⁸⁰ Ennek társadalmi recepcióját a korszak egész politikai szocializációs intézményrendszere biztosította, míg a népi írók nemzettel kapcsolatos elképzelései inkább egyfajta alternatív értelmiségi kultúráként voltak jelen a korszak eszméinek piacán.

Mind a keresztény nemzeti, mind pedig a népi ideológia a kultúr­nemzet-kon­cepció kifejtése volt, ha más-más elemekkel és hangsúlyokkal is. Mindkettő egyaránt nyitott volt az antiszemitizmus irányában. Paradox módon a keresztény nemzeti ideológia minden konzervativizmusa ellenére is egyfajta „nyugati orientációt” képviselt (ebben a külpolitikai érdekek is szerepet játszottak), míg a népiek antifeudalizmusuk és szociális érzékenységük ellenére is a Nyugattól való divergencia jegyében értelmezték az ország helyét Európában.

A népiek konstruálták meg ideológiai ellenlábasként az „urbánusok” csoportját, amelynek éppen azt vetették a szemére, hogy modernizációs koncepciójuk a nyugat-európai modell követésén alapul, eszmerendszerük nem a nemzeti sorskérdések körül szerveződik, maguk pedig érzelmeikben és kultúrájukban nem eléggé magyarok. A népies-urbánus megosztottságként számon tartott (és a pártállami időszakban is tovább élő, majd a rendszerváltás után is feléledő) értelmiségi polarizációban fogalmazódott meg az a kép a nem magyar származású, nem „népben-nemzetben” gondolkodó, baloldali vagy liberális és rendszerint zsidó származású „urbánusokról”, amely a nyolcvanas évek végén a „népi gondolat” újra felbukkanásával együtt reinkarnálódott Magyarországon.

Az államilag vezetett nemzeti tematika egyfajta orientációs tengely volt a politikai térben. Hatékonyságát az biztosította, hogy a kultúrpolitika, az oktatáspolitika és a nemzeti kérdésekkel kapcsolatos jogalkotás (beleértve ebbe a zsidótörvényeket is)⁸¹ a társadalmi gyakorlat szintjén nyomatékosította a politikai diskurzusok tematizációit. A törvények szentesítették a különböző származású állampolgárok egyenlőtlenségét, és indoklásukban támaszkodtak a keresztény nemzeti ideológia téziseire, valamint hivatkoztak a „nemzeti közvéleményre”.⁸²

6. A nemzetkép módosulása a két világháború között

A) A NEMZETI TEMATIKA AZ ÁLLAMHATALOM SZOLGÁLATÁBAN

A Horthy-rendszer legitimitását a választójog sajátos felfogásából⁸³ következően a parlamenti váltógazdaság hiánya,⁸⁴ az általános választójog elutasítása, valamint a nyílt szavazás fennmaradása⁸⁵ korlátozta. A korlátozott legitimitás⁸⁶ egyrészt erősítette a hatalomgyakorlás nemzet általi legitimálásának igényét. Másrészt kedvezett a politikai diskurzusokban konstruálódó nemzeti tematika előtérbe kerülésének, valamint a tematikát multiplikáló társadalmi bázis megerősödésének. A világháború, a forradalmak és a területvesztések után politikailag felértékelődött a nemzeti egység fenntartásának szükségessége. Ebben megnőtt a szerepük a politika és a közigazgatás közvetlen illetékességi területén kívül eső tényezőknek: az iskolai nevelésnek, valamint a kulturális életnek és a társadalmi szervezeteknek.

A Horthy-korszak társadalompolitikájának története a nemzeti tematika története is. A rendszer iránti politikai lojalitás alapvetően a hatalom által keményen kézben tartott nemzeti tematikával folyamatosan megcélzott és megérintett nemzeti identitásban gyökerezett.⁸⁷ A korszak meghatározó vonása volt, hogy az állami szinten vezetett nemzeti tematika kiegészült a különböző értelmiségi csoportok nemzeti tematizációival.

Az államilag vezetett nemzeti tematika a politikai revízió eszméjére épült. Az iskolarendszerre és az egyházakra támaszkodott, és a politikai szocializáció egész rendszerét áthatotta. A politikai szocializáció legfontosabb színtere az iskola és a templom volt, de a nemzeti identitás formálásában szerepet vállaló tényezők között társadalmi mozgalmakat, egyesületeket is találunk. Közülük szervezettsége, illetve taglétszáma miatt a cserkészlet és a fiúk kötelező félkatonai kiképzését végző levente-mozgalom mellett az egyházi ifjúsági szervezetek (a Magyar Katolikus Diákszövetség, a Katolikus Legényegyletek Országos Szövetsége és a református Soli Deo Gloria) szerepe volt a legfontosabb.

1. Jelképek, szimbólumok. A nemzeti tematika az államhatalom jelképrendszerében is kifejeződött. A hatalom elsősorban a dicsőséges régmúlt szimbólumaival igyekezett magát megjelölni, a kontinuitást hangsúlyozni és saját, nemesi ihletésű nemzetképét közvetíteni. Ezt fejezték ki a Horthy reprezentatív szerepléseit kísérő katonás vonások (bevonulása 1919. november 16-án altengernagyi ruhában, fehér lovon Budapestre,⁸⁸ majd bevonulásai a visszacsatolt területekre; az állami parádék külsőségei; a kard szimbolikus használata stb.), az állami proto-

kollban megőrzött nemesi hagyományok (a díszmagyar ruha viselete), a megszólítások hierarchiájának szigorú továbbélése és a vitézi cím bevezetése. A Horthy által alapított, beszédes elnevezésű vitézi rend a vármegyei vitézi székekkel és élükön a kapitánnyal és a vitézi bandériumokkal egyszerre utalt a mintául szolgáló rendi világra, a katonai és a nemesi rend hierarchikus viszonyaira és a politikai elit feudálisztikus társadalomképére. A nemzet mitizálásának részét képezte a „magyar” vidék és az „idegen” főváros szembeállítás is. Különösen az első évekre volt jellemző a „bűnös főváros” képének erősítése az „ártatlan nemzet” ellenében.⁸⁹ Az állam a formákkal is törekedett a magyar történelem legrégebbi időszakára visszavetített nemzeti nagyság mítoszának őrzésére (Horthy különvontát Turánnak hívták, ezen érkezett a húszas években a vitézi avatásokra; a csepeli Weiss Manfréd Művekben gyártott magyar tankokat Toldinak és Turánnak nevezték).

2. *Kultúrpolitika.* A „kis nép vagyunk, amely elsősorban a szellemiekben hivatott nagyot alkotni” felfogás jegyében a kultúrpolitika a bethleni konszolidáció részeként a trianoni veszteségek utáni magyar nemzeti öntudat helyreállítására⁹⁰ nagyszabású közoktatási és közművelődési programba kezdett. A program gróf Klebelsberg Kunó nevéhez fűződik, aki 1922 és 1931 között volt vallás- és közoktatási miniszter.⁹¹ Klebelsberg Bethlen Istvánnal együtt az a meggyőződés vezette, hogy a politikai demokrácia bevezetését neveléssel kulturális és szellemi téren kell előkészíteni, és először a nemzet kulturális szintjét kell felemelni. Sajátos konzervatív reformkoncepció volt ez, mely a magyar kultúrfölény igazolására törekedve a kultúra eszközeivel próbálta elősegíteni a magyar nemzeti identitás újjászületését, a válságok utáni stabilizációt és a társadalmi modernizációt.

A program egyfajta intellektuális és érzelmi ellenszere hivatott lenni a korábbi gazdasági és politikai szerep elvesztése miatti kollektív frusztrációknak, ugyanakkor a helyzet megváltoztatása szempontjából kívánatosnak tartott iskolai szocializáció tartalmát és eszközeit is befolyásolta. Klebelsberg az oktatási rendszer egészének megreformálására törekedett. Célja a nyolcosztályos népiskola volt.⁹² Az oktatásügyi beruházások jelentőségét jól mutatja, hogy kilencéves minisztersége alatt egységes, korszerű építészeti tervek alapján összesen ötezer népiskolai objektum,⁹³ három új egyetem (a debreceni, a szegedi és a pécsi), és több kutatóintézet létesült. Nemzeti nevelési koncepciója szerint a politikai demokrácia előfeltétele a kulturális demokrácia. Úgy vélte, hogy az iskola a hazafias és valláserkölcsi neveléssel, valamint kötelességtudatra való neveléssel tudja

biztosítani a felnövekvő nemzedékek „magyar életre való céltudatos előkészítését”⁹⁴ és azt, hogy majd később ki lehessen terjeszteni a politikai jogokat. Az iskolák számára egységes nevelési szellemet, egyfajta politikai szocializációs programot határozott meg. Ebben minden bizonnyal más országok nemzeti öntudatra való nevelési gyakorlata is mintául szolgált.⁹⁵ Az oktatásügy egészét áthatotta a hazafias és keresztény szellemű⁹⁶ nevelés eszméje. Klebelsberg iskolai nevelési koncepciójához jól illeszkedett az ifjúsági iskolán kívüli nevelésének hasonló koncepciójára épülő magyar cserkészmozgalom.

3. *Irredenta mozgalom.* A teljes revíziót követelő irredenta mozgalom társadalmi mozgalomnak indult.⁹⁷ Mivel a kormány politikai mozgástere szűk volt, támogatásával különböző egyesületek vállalták fel, hogy hangot adjanak a területi revízió követelésének. A mozgalom a kormány meghosszabbított kezeként képviselhetette mindazt, amit a kormányzati politika nyíltan nem vállalhatott fel. Állami támogatása, gondolati sémáinak, himnuszának,⁹⁸ jelképeinek, jelmondatának⁹⁹ állami segítséggel történő társadalmi elterjesztése és az iskolai szocializációba való beemelése biztosította, hogy az irredentizmus elemei beépüljenek a magyar nemzeti kánonba.¹⁰⁰

A mozgalom célkitűzéseit jelvények, plakátok, képeslapok,¹⁰¹ szobrok, dalok, indulók terjesztették. A húszas évek elejétől a trianoni megemlékezések az állami ünnepek szerves részeivé váltak. Ezek különböző, félhivatalos ünnepekkel,¹⁰² nagygyűlésekkel, szobor-, emlékmű-, országzászló- és zászlóavatásokkal egészültek ki, amelyek közvetlenül is alkalmat szolgáltattak a békeszerződésre való emlékezésre (Zeidler, 2003).

A húszas évek elejétől egyre több irredenta köztéri emlékművet állítottak fel. Budapesten a Szabadság téren állították fel az elcsatolt területeket szimbolizáló Nyugat, Észak, Kelet és Dél allegorikus szobrokat, valamint a Magyar fájdalom szobrát, és elkészült a Magyar igazság kútja (Zeidler, 2003). A határ menti településeken trianoni kereszteteket állítottak, a harmincas évek végére pedig már minden ötödik településen országzászlók emlékeztettek Magyarország területi integritására (Zeidler, 2003). Az utcák és terek neve gyakran utalt az elcsatolt területekre vagy éppen olyan személyiségekre, akik a revízió eszméjét képviselték vagy támogatták (Horthy, Bethlen, Apponyi Albert, illetve Mussolini, Rothermere, majd Hitler). Horthy személyi kultusza az irredentizmus rendíthetetlen képviselőjének képén alakult.¹⁰³ A tárgy kultúrára is rányomta bélyegét az irredentizmus. Töviskoszorúval övezett, vérző országhatárok jelezték az elvesztett területeket a térképeken. A Trianon-ellenes érzelmeket kifejező alkotások¹⁰⁴ (versek, elbeszélések, filmek, dalok),

emlék- és használati tárgyak, játékok¹⁰⁵ piacképeseknek bizonyultak: a mindennapi önkifejezés részeként a társadalmi élet egészében jelen voltak (Zeidler, 2003).

B) A NEMZETI IDENTITÁS FORMÁLÁSÁNAK INTÉZMÉNYESÜLÉSE

A nemzeti szocializáció szempontjából különösen nagy jelentőségük volt a szisztematikusan működő, a fiatalok állampolgári magatartását tudatosan befolyásolni kívánó intézményeknek: az iskolának, az önkéntességen alapuló cserkészmozgalomnak, valamint az 1921-es, úgynevezett testnevelési törvénnyel létrehozott, majd 1926-tól aktívan működő, a 15–21 éves fiúk számára kötelező leventeintézménynek.¹⁰⁶

1. *Irredenta nevelés az iskolában.* A két világháború között a nemzeti kánon az irredentizmus által szállított új elemekkel bővült. Trianon nevének szótagonkénti jelentéséből („tria” és „non”, azaz háromszoros nem) megszületett a *Nem, nem, soha!* jelmondat. A Magyar Hiszekegy című vers első szakasza 1920-tól kötelező imádság volt az alsó- és középfokú iskolákban a tanítási napok kezdetekor és befejezésekor („*Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek egy isteni örök igazságban, hiszek Magyarország feltámadásában*”). Az elszakított országrészeket ábrázoló térképek és tárgyak, az elszakítás fájdalmát megjelenítő metaforák (Zeidler, 2001 és 2003) beépültek a nemzeti kánonba.¹⁰⁷

Az iskolai nevelés középpontjában az irredentizmus ápolása állt.¹⁰⁸ A tankönyvek a területi integritás mellett szóló történeti, jogi, földrajzi, gazdaságpolitikai, erkölcsi és kulturális érveket közvetítették. Azt sugallták, hogy a Nyugat egyenletes fejlődését a Keletről jövő támadásokat felfogó magyar állam biztosította, és hogy a nemzet a korábbi katasztrófákból is talpra tudott állni (Unger, 1976: 93–96). Az irredentizmussal iskolai dolgozatok foglalkoztak, pályázatok és érettségi tételek témája volt.¹⁰⁹ Irodalmi esteken, iskolai ünnepélyeken hangzottak fel az irredenta versek és dalok, az iskolák irredenta és revizionista szervezetek számára gyűjtöttek. Az osztálytermekben a történelmi Magyarország hegy- és vízrajzi térképe függött. A füzeteken, a ceruzákon és az osztályterem falán a „Nem, nem, soha!” jelmondatot lehetett olvasni, mellette, a falon az elcsatolt területek vármegyéből származó földet tartalmazó, turulmadaras emlékplakett függött.¹¹⁰

2. *Cserkészmozgalom.* A két világháború között több ifjúsági mozgalom is volt.¹¹¹ Az intézményes politikai szocializációban azonban az iskola mellett a cserkészzetnek¹¹² volt a legnagyobb szerepe. Az állam közvetlen támogatását élvezte, az államilag

vezetett nemzeti tematikára rezonált, ugyanakkor az iskola-rendszerrel összefonódó, önkéntességen alapuló, sokrétű tevékenységet folytató mozgalom volt, amely elsősorban a középrétegek gyermekeinek szocializációjában játszott szerepet. Az 1909-től¹¹³ Magyarországon is gyökereket eresztő és a húszas években felvirágzó mozgalomban markáns állampolgári eszmény fogalmazódott meg, amely lényegesen különbözött a cserkészlet világpolgáreszményétől, ugyanakkor összhangban volt az államhatalom által kívánatosnak tartott állampolgári eszménnyel. A cserkészlet ennek az eszménynek a társadalmi megvalósítására törekedett.

Az állampolgári nevelés befolyásolására irányuló mozgalom¹¹⁴ elsősorban a fiúkra épült.¹¹⁵ Hatékonyságának strukturális és fejlődéslélektani okai voltak. A cserkészlet jól felépített (órs, raj, csapat, kerület, szövetség) és életkorilag tagolt (8–12 év között: farkaskölyök, apród, kiscserkész; 12–18 év között: jelölt, majd cserkész; 18 év felett: öregcserkész) szervezet volt. Hierarchikus vezetése (órs-, raj- és csapatvezető, segédtsízt, cserkésztsízt, vezetőtsízt, csapattsízt, főcserkész), szervezett vezetőképzése,¹¹⁶ formalizáltsága (egyenruha, próbák, fogadalomtétel, törvények, zászlóavatás, jelvények, táborok, jelszavak stb.), ellenőrzési rendszere (éves munkaterv szerinti elszámolás, a csapatok pontozása) és jól kiépített, országos struktúrája optimális feltételeket biztosított a nevelési célok megvalósulására. Önkéntessége és eszmeiségének kidolgozottsága, az a tény, hogy a csapatok többségét oktatási intézmények tartották fenn, valamint, hogy a cserkészvezetők többsége tanár és egyházi személy¹¹⁷ volt, ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a szocializáció hatékony intézménye legyen. A közös tevékenységek és beszélgetések fejlődéslélektani szempontból az eszmék iránt legfogékonyabb életkorban elégtették ki a fiatalok közöség iránti vágyát. Az eszmeiség formálásában és multiplikálásában szerepet játszottak a cserkészlapok és kiadványok is, valamint a cserkészlettel kapcsolatos cikkek.¹¹⁸

A magyar cserkészmozgalom sokat emlegetett eszménye az „emberebb ember, magyarabb magyar” volt. Jelentős pedagógiai mozgalom is volt, amelynek nevelési koncepciójára nagy hatással voltak a korszak kiváló pedagógiai gondolkodóinak, a katolikus Sík Sándornak, a Magyar Cserkészszövetség elnökének és a református Karácsony Sándornak a nézetei, és amely összhangban volt Klebelsberg Kunó köznevelési elképzeléseivel. Összekapcsolódott benne az egyéni, a vallási, a szociális és a harcos hazafias nevelés.¹¹⁹ A tevékenységek fontos része volt a fizikai erőnlét és ügyesség fejlesztése, a gyakorlati munka, a természetjárás és a táborozás. A mozgalom a szabadidő eltölté-

sére pedagógiailag jól megtervezett, vonzó tevékenységeket és együttléteket kínálva, a cserkészvezetők és a cserkészek együttes cselekvésére épülve, markáns magatartásminták jegyében alakította tagjai személyiségét.

A cserkészek személyiségének formálása valláserkölcsi alapon történt. Erkölcsös életmódot, kötelességteljesítést, engedelmességet vártak el tőlük. A felekezetek törekedtek saját céljaik szolgálatába állítani a cserkészteket. Ez értelemszerűen az egyházi iskolákban sikerült a legjobban. A Magyar Cserkészszövetségben különösen a katolikus egyház pozíciói voltak erősek.¹²⁰ A cserkészteket nemcsak a nevelés szellemisége révén kötődött az egyházakhoz, hanem intézményesen és ceremoniálisan is. Az ünnepek egyházi segédlettel zajlottak, a zászlószentelést papok, lelkészek végezték, a táborozáshoz hozzátartozott a reggeli és az esti ima, valamint a reggeli istentisztelet.

A nevelés középpontjában a keresztény-nemzeti megújulás és a „nemzeti eszme” szolgálata állt. A cserkészteket az irredentizmus szellemében nevelték.¹²¹ A magyarság erkölcsi és kulturális újjászületését, az új magyar társadalom megteremtését várták tőlük.¹²² Az ünnepek, szónoklatok, sajtóbeszámolók a sikeres és dicső magyar jövő, a „magyar feltámadás” reménységeiként¹²³ emlegették őket (Ilyés, 2004). Az irredenta pátoz, a nemzeti önsajnálát, a harcos revansizmus és a hazafias önfeláldozás mintegy magától értődő kategorikus imperatívusza átította a magyar cserkész kultúra egészét.¹²⁴ Ugyanakkor a magyar cserkészteket a harmincas évek közepéig nyitott volt a nemzetközi kapcsolatokra és szolidaritásra is.¹²⁵ Ez a nyitottság a támogatást kereső kormány külpolitikai elképzeléseihez is jól illeszkedett.¹²⁶ A nemzetközi rendezvényeken a cserkésztekre egyfajta népi diplomáciai misszió várt (Ilyés, 2004: 34).

A magyar cserkészmozgalom nem politikai intézmény volt, de mélyen átította a politika, és mindig több szálon kapcsolódott a kormányzathoz. Nyíltan csak 1938 után politizált.¹²⁷ Társadalmi támogatottsága az első években nem volt olyan egyértelmű, mint kormányzati támogatása.¹²⁸ Azok pedig, akik már a kezdetekkor támogatták, sokféle, egymásnak ellentmondó elvárással közelítettek felé.¹²⁹ A bethleni konszolidáció előrehaladtával, különösen 1926 után már¹³⁰ az államhatalommal és a katolikus egyházzal jó kapcsolatra törekvő közép- és felsőrétegek is egyre inkább a mozgalom mellé álltak.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium korán felismerte a mozgalomban rejlő pedagógiai és politikai lehetőségeket, a Hadügyminisztérium pedig a katonaiakat.¹³¹ A törvénykezés és a kormányzat cserkésztelekkel kapcsolatos intézkedései nagymértékben elősegítették társadalmi beágyazódását. A cserkészteket

egy központból irányított, országos szervezete felülről, az államhatalom segítségével épült ki a keresztény-nemzeti társadalmi mozgalmak széles körű támogatása mellett (Gergely, 1998: 47–48). A cserkészethez személyesen is több politikus kötődött (Horthy Miklós, Teleki Pál, Klebelsberg Kunó). Szoros kapcsolatot jelentett a politikai osztállyal a cserkészek hazafias nevelése is, amely a nemzeti tematikára, a nemzeti érzületre, a politikai vezetés és a feljebbvalók iránti lojalitásra épült.¹³² A Magyar Cserkészszövetség vezetése az államhatalmi kötelekeken és sokrétű társadalmi támogatási rendszerén belül¹³³ egyszerre törekedett a mozgalom viszonylagos önállóságának megőrzésére, ugyanakkor az államhatalom, a politikai osztály, a vezetők, a hierarchia, a támogatók iránti lojalitás biztosítására.

A mozgalom társadalomképében nem volt helyük a reformoknak. A szociális nevelést a honismeret, a falukutató mozgalom, a népies gondolat, a néppel való együttérzés, a társadalomjobbító elkötelezettség és az erkölcsi és a kulturális megújulásba vetett hit táplálta (Várnagy és Páva, 1994).¹³⁴ A protestáns csapatokban a húszas évek elejétől megerősödött a népi kultúra iránti figyelem. Karácsony Sándor kezdeményezésére megindult a falujáró és népművelő regösmozgalom.¹³⁵ A falukutató irányzat a Felvidéken¹³⁶ és Erdélyben is jelentős volt. A Magyar Cserkészszövetség azonban minden erejével azon volt, hogy elejét vegye a falusiak nyomorúságos életéről szereshető tapasztalatok radikális értelmezésének (Gergely, 1998: 124–130).

A cserkészlet sokat tett azért, hogy a cserkészéletben a társadalmi csoportok közötti falak átjárhatóbbak legyenek, mint a cserkészleten kívüli életben. A mozgalmat meghatározó keresztény-nemzeti szellem, a végig jelenlévő antiszemitizmus, valamint a keresztény-nemzeti Magyarország felépítésének célja azonban közvetlenül is, közvetetten is hozzájárult egy szegregációhoz: a zsidók és nem zsidók közötti fal mind magasabbra emeléséhez. 1921-ben a cserkészcsapatok felekezeti összetételének szabályozására „*numerus clausus*” született.¹³⁷ A zsidó fiatalokat minden eszközzel megpróbálták kiszorítani, vagy legalábbis hátrányba hozni őket.¹³⁸

Az egymással rivalizáló katolikus és a protestáns ágak az antiszemitizmusban egyek voltak. A korszak nemzeti tematikájával összhangban „a zsidók” jelentették a mindig kéznél lévő bűnbakokat.¹³⁹ A cserkészmozgalom dokumentumaiban fellelhetjük mindazokat az ellenségviziókat, amelyek a nemzeti tematika egészére jellemzőek voltak: a zsidókon kívül a kommunistákat, a Szovjetuniót, a nemzetköziséget, a „vörösöket”, a szabadkőműveseket, a szociáldemokratákat, valamint a románokat, cseheket, szlovákokat, délszlávokat. A sajtótermékek és

kiadványok, valamint a szervezeti dokumentumok egyenlőség-jelet tettek a zsidók és a nemzetietlenek, a zsidók és a vörösök, a zsidók és a kommunisták, a zsidók és a szabadkőművesek, a zsidók és az internacionalizmus közé.¹⁴⁰

A cserkészlet fontos szerepet töltött be a politikai reprezentációban. A zöld nyakkendő, barna inges, liliomjelvényes cserkészek az ünnepek, megemlékezések, rendezvények, vitézi avatások nélkülözhetetlen kellékeivé és szereplőivé váltak. Ott voltak a körmenetekben, esetenként temetéseken, a templomi ünnepeken. Díszőrséget álltak szoboravatásoknál, országzászló-állításoknál. A cserkészünnepek, zászlószentelések, fogadalomtétel, avatások a maguk politikai és vallási protokolljával, szertartásaival, szakrális elemeivel, a nemzeti hiszekeggyel, verbális és vizuális üzeneteikkel az állami politika reprezentatív megnyilvánulási lehetőségei és az irredentizmus megerősítésének¹⁴¹ nyílt fórumai voltak.

A húszas évek végére a Hadügyminisztériumhoz került leventeintézmény megerősödött. A cserkészletben is egyre láthatóbbá vált, hogy az eredeti, angol mintájú, romantikus és gyermekvilág-központú szemlélettel szemben áll egy német mintájú militarista szemlélet, amely a „nemzetvédelmi szolgálatra” való kiképzésben látja a mozgalom lényegét. A versengésből ez utóbbi került ki győztesen: a cserkészlet a harmincas évek elejétől fokozatosan militarizálódott.

A második bécsi döntés után a magyar cserkészlet végleg elszakadt eredeti embereszményétől, „a cserkész minden cserkészt testvérének tekint” törvényétől, a mozgalom világbékét előmozdító szándékaitól és hagyományaitól.¹⁴² Alárendelődött a „nemzetvédelem” céljainak, a fő tevékenységgé a kiképzés vált. 1939-ben megszervezték a honvédcserkészletet, a cserkészeket „cserkészegyenruhát viselő honvédeknek” tekintették.¹⁴³ A vezetők a visszacsatolás nyomán „új honfoglalásról” beszéltek, amelynek jegyében sorra szervezték „magyarságtanulmányozás” céljából a felvidéki és erdélyi táborozásokat. A hazai cserkészsövetség kilépett a nemzetközi szövetségből.¹⁴⁴ 1941-ben, a harmadik zsidótörvény után a zsidó fiatalokat kizárták a cserkészmozgalomból.

ÖSSZEGRZÉS

A nemzeti tematika intézményes (államhatalom, pártok, tömegmédiá, közoktatás) és tudásszociológiai (nemzettudat, nemzeti identitás) alapjai a dualizmus korában épültek ki. Első megfogalmazására és a vele összhangban lévő intézményes szocializá-

ció kiépítésére az első világháborút követő időszakban került sor, amikor nemcsak az állami szuverenitás korábbi határai vesztették érvényüket, hanem az állam és polgárai közötti viszony is megváltozott.

A magyar nemzettudat alapsémáját a két világháború között az igazságtalan veszteség és a fenyegetettség érzése határozta meg. A nemzeti tematika ekkor vált alapvető identitástematikává. Sikerral vitt be a nemzeti kánonba a trianoni veszteségekkel és az irredentizmussal kapcsolatos új elemeket. Előtérbe kerültek a nemzeti önsajnálát korábban is meglévő toposzai („egyedül vagyunk a világban”; „mindenki ellenünk van”) és diabolizálódott az „ellenség” (a zsidók, a kommunisták, az utódállamok) víziója. Az államilag vezetett nemzeti tematika sikeresen épített erre az alapsémára.

1. *A nemzetkép megkettőződése.* A két világháború között átrendeződött és új elemekkel bővült a magyar nemzeti kánon. Korábbi elemei tovább éltek a szocializációban, de az egykori nagyság a háborús veszteségek és szenvedések, a forradalmak, a trianoni döntés és a politikai változások élmenyei tükrében elvesztette a jelennel való kapcsolatát, és inkább a jövővel kapcsolatos vágyak és a revízió fenntartása szempontjából volt fontos. A jelenben gyökerező, alapvetően sérelmekből és veszteségekből táplálkozó „kis nemzet vagyunk, de nem hagyjuk magunkat legyőzni” tudata mellett a nemzeti tematika fenntartotta a megelőző időszak közepes nagyságú nemzetének tudatát és az egykori Magyar Birodalom nagyságának emlékét.

Felerősödött a vesztes, de a reményt fel nem adó nemzet képe. A nemzet pozitív elemekből összerakott képe a múlttól és a vágyott jövőről szólt, a jelen nemzetképét a kollektív frusztrációk és a nevesített külső és belső ellenséghez való viszony rajzolta meg. A régi dicsőség emlékei a jövőbeni dicsőség elérhetőségébe vetett hitet erősítették.

2. *Geopolitikai frusztráltság.* A trianoni veszteségek nyomán a nemzet meghatározásában felértékelődött a geopolitikai dimenzió kettős – és egymással némileg ellentétes – értelemben is. Egyrészt a magyar kultúrfölénybe vetett hit a térség vezető szerepére hivatott magyarságának tudatát erősítette. Másrészt a veszteségek politikai és társadalomlélektani feldolgozatlansága elmélyítette az idegenek gyűrűjében (a szláv tengerben, a germán áradásban), nyelvi, politikai, kulturális magányosságban küzdő magyarság képét. Ez a dimenzió is felbukkan majd a rendszerváltás utáni nemzeti tematikában.

3. *Nemzeti ressentiment.* A nemzettudat tartós részévé vált a kollektív frusztrációkra ráépülő sértettség, a ressentiment, amelyet az államszocialista időszakban majd új impulzusok táplálnak tovább a felszín alatt. A későbbi tematikában is rendre felbukkan majd a belső és külső ellenség, illetve a mindenkori „idegen”, akivel szemben értelmet nyer a nemzet mint közösség és mint egység.
4. *Spirituális dimenzió.* A Horthy-korszak sajátossága az is, hogy az államilag vezetett nemzeti tematikában a gazdasági elemek mellett a spirituális, nemzetkarakterológiai elemeknek is kitüntetett helyük van. A rendszerváltás utáni nemzeti tematikában újból megjelennek majd a magyarok lelki, szellemi, mentális attribúciói.
5. *Jelencentrikus történelemszemlélet.* A történelemhez való viszony – amely hagyományosan politikai kérdés volt Közép- és Kelet-Európában mindenütt – ugyancsak ekkor vált a magyar nemzeti tematika tartós elemévé. A történelmi előzményekre való hivatkozás és a történelmi diszkontinuitás az államszocialista időszakban játszik majd fontos szerepet a politikai rendszer visszamenőleges legitimitásának igazolásában. Az ezeréves magyar történelem folytonossága pedig a rendszerváltás idején, a jobboldali kollektív identitás egyik sarokpontjaként bukkan újból elő.

A nemzeti tematika a politikai gyakorlattal és szocializációs modellel összhangban több elemet is elmélyített és konzervált a nemzettudatban. A legfontosabbakat a következők alkották: a) az állampolgári egyenlőtlenség, b) a származás elsőbbsége a nemzet koncepciójában, c) a külső (a szomszédos országok és a nagyhatalmak) és d) a belső (a zsidóság) ellenség képe, valamint e) a magyarok ellen összeesküvő külső és belső ellenség ármánykodásainak következményeképpen elszenvedett kollektív sérelmek. A nemzetietlen vagy nemzetellenes ellenség konstrukciójában a zsidók egyúttal a kommunizmus reprezentánsai vagy éppen „szálláscsinálói” is voltak.

A második világháborúval a nemzeti tematikát vezető politika kudarcba torkollott. Több mint egymillió ember pusztult el; az ország romokban hevert; a párizsi békeszerződésekkel visszaállították a határokat; a társadalom egésze traumatizálódott. A két világháború közötti időszak nemzeti tematizációi azonban sok szempontból túléltek a korszakot. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az 1989–90-es rendszerváltással aktivizálódott e korszak nemzeti tematikájának több eleme is.¹⁴⁵ A rendszerváltás után is megmaradt a tematika jobboldali kötöttsége, ha a nemzet ellenségeinek és a baloldalnak a szövetségében a „szereplők” változtak is.

JEGYZETEK

- ¹ „Míg a politikai nemzet megvalósult politika, addig a kultúrnemzet a megvalósítás politikája” (Róna-Tas, 1996: 25).
- ² A politikai közösség „az a keret, amelyben az emberek »társadalommá« szerveződnek”, és amely „az állam mögöttes területe” (Kende, 1994: 446–449).
- ³ A 18. század elején a francia állam 25 milliós lakosságának majdnem a felét nem francia nyelvűek (bretonok, provanszálók, katalánok, okszitánok, flamandok, pikárdiaiak, baszkok, korzikaiak) alkották. Grégoire abbé híres felmérése szerint 1794-ben a 83 megyéből csak 15 lakói voltak teljes egészükben franciák. 6 millióan egyáltalán nem tudtak franciául, további 6 millióan pedig csak törve. A konvent ennek nyomán határozta el a lakosság nyelvi homogenizálását, a franciát téve meg az iskola, a közigazgatás és a hadsereg kötelező és kizárólagos nyelvének, és tiltotta meg a „patois-k”, a helyi nyelvek nyilvános használatát (Certeau–Julia–Revel, 2002).
- ⁴ A modern nemzet fogalma 1791-hez, a francia alkotmányhoz köthető, amelyben először kapcsolódik össze a szuverenitás és a nemzet.
- ⁵ „A nép, azaz a polgárok összessége (...) pontosan attól vált nemzetté, hogy a politikai közösségbe bekerült, s mint ilyen, kollektív szuveréné vált” (Kende, 1994: 451).
- ⁶ Ennek alapelvei fogalmazódnak meg az amerikai kongresszus *Függetlenségi nyilatkozatában* (1776. július 4.) és a francia nemzetgyűlés által kiadott *Az emberi és polgári jogok nyilatkozatában* (1789. augusztus 26.).
- ⁷ A kritériumok természetesen változhatnak is. A kultúrnemzet klasszikus példájának számító Németországban például az 1999-ban elfogadott törvény lehetővé teszi, hogy a származási szempontok mellett a születés helye is számítson.
- ⁸ A magyar nemzeti filozófia szükségessége mellett érvelő Szontágh Gusztáv 1843-as definíciója szerint „a nemzet azon népesség összessége, mely közös független álladalom és haza által összekötve, önálló polgári társasággá alakult ’s történetileg mint egy erkölcsi személy, saját politikai életet él”. A honosítás és államalkotás révén válik a nép nemzetté; „csak a honosító népnek van saját nemzetisége, a többinek egyedül kölcsönzött, ráruházott” (idézi Percz, 2005: 146–147).
- ⁹ Benedict Anderson utal rá, hogy a vallásra jellemző sorsszerűség és véletlenszerűség helyett a nemzeteszmé a folytonosság és racionális történelem mentén szervezi a közösségi életet.
- ¹⁰ Kölcsey 1823-ban írott *Himnusza* (melynek alcíme: *A magyar nép zivataros századaiból*) a jövőt illető fohással kezdődik. A nyolc versszakból hat a múltat idézi fel. A befejező szakasz megint a jövőt illeti.
- ¹¹ A reformkor irodalmának szerves része volt a magyarokkal együtt élő nem magyarok – elsősorban a zsidók – szokásainak, vonásainak, habitusának, tevékenységének, észjárásának, nyelvhasználatának, a magyarokkal való kapcsolatának a bemutatása (Szalai, 2002: 7–97). A 19. századi magyar irodalomban gyakran találkozunk az osztrákok, szlovákok (tótok) és románok „prototípusaival” is.
- ¹² Dávidházi Péter például a reformkorban gyakori (ma már inkább ironikusan emlegetett) „párducos Árpád” kifejezés elemzése kapcsán megemlíti, hogy Vörösmarty a Zalán futásában 24 alkalommal használja a „párducos” jelzőt (Dávidházi, 2004).
- ¹³ 1820-ban jelent meg Katona *Bánk bán* című drámája. 1846-ban írta meg Arany János a Toldit, amely máig a legismertebb elbeszélő költemény.
- ¹⁴ Löfgren az „ösellenség” és a fenyegető szomszédos hatalmak ellenében formálódó nemzeti identitások elemzése során megjegyzi: nem véletlen, hogy „a skandinávizmus svéd specialitás lett”, mivel a többi országtól eltérően a 19. században a svéd nacionalizmus sem ösellenségre, sem fenyegető szomszédos hatalomra nem hivatkozhatott (Löfgren, 1989: 17).

- ¹⁵ „Ahhoz, hogy létrehozzunk egy jelképes közösséget, meg kell alkotnunk az identitás hordozóit, mégpedig a nemzeti küzdőtérben belül, hiszen csak így ébreszthetjük fel az összetartozás érzését és a nemzeti programhoz való hűséget; ezt az azonosságtudatot azonban a külvilág számára is hirdetni kell” (Löfgren, 1989: 18).
- ¹⁶ 1808: gróf Széchenyi Ferenc megalapítja a Nemzeti Múzeumot és Könyvtárat; 1825: gróf Széchenyi István megalapítja a Magyar Tudományos Akadémiát; 1840: a Nemzeti Színház létrejön; 1848: Széchenyi István jóvoltából elkészül a Lánchíd.
- ¹⁷ Csepeli György és Örkény Antal szerint a nemzeti himnuszok az államiság tartozékai. Létrejöttük háttérében az áll, hogy az államok keresik szociálpszichológiai helyüket az emberek tudatában, akik akár határaikon belül, akár kívül élnek. „A fővárosok, reprezentatív kormányzati épületek, emlékművek, nemzeti zászlók, különleges katonai egyenruhák, címerek, postabélyegek, bankjegyek, látható határjelzések és nemzeti ünnepek alkotják azt a nemzeti jelképegyüttest, ami nemcsak a polgárok öntudatosságának szintjét kell emelnie, hanem idegenek számára is jelölnie kell és láthatóvá tennie a nemzet létezését, valóságát” (Csepeli-Örkény, 1996: 4).
- ¹⁸ Vörösmarty *Zalán futása* című, a honfoglalásról szóló műve 1825-ben jelent meg. 1837-ben *Árpád ébredése* című darabja volt a Magyar Színház nyitó előadása, amelyben Árpád vezér Attila hun király örököseként jelenik meg. Vörösmarty művei nyomán terjedtek el az olyan keresztnévek, mint Árpád, Zalán, Csaba, Csongor és Tünde, Ilma, Dalma, Enikő, Hajna stb.
- ¹⁹ Így például Kölcsey *Himnusza*, Vörösmarty *Szózata*, Katona József *Bánk bánja*, Arany János *Toldija*, Petőfi János *vitéze*, Gárdonyi Géza *Egri csillagokja*, Erkel operái.
- ²⁰ Ilyenek szállóigékké vált mondásaik (Széchenyi: „nyelvében él a nemzet”), a személyükhöz kötődő képek („Nagy Lajos király idejében három tenger mosta Magyarország határait”), állandó jelzőik (Mátyás király, az igazságos, Széchenyi, „a legnagyobb magyar”, Deák, „a haza bölcse”), a nemzeti összetartozás élményét nyújtó, közhismert alkotásaik (Petőfi *Nemzeti dala*), illetve a róluk szóló dalok (Kossuth-nóta).
- ²¹ Szerb Antal *Magyar irodalomtörténete* egyedülálló vállalkozásként mutatja meg ennek a nemzeti kultúrának a folyamattá válását, az alkotók és a művek saját korukhoz, koruk szellemiségéhez és elődeikhez való viszonyát, valamint a nemzeti önreflexióban játszott szerepüket.
- ²² E folyamat első szakasza az írott sajtó tömegessé válása volt, amelyet a közoktatási rendszer kiépítése és az írásbeliség elterjedése tett lehetővé a 19. század harmadik harmadában. A második szakasz a rádió elterjedése volt a két világháború között; a harmadik a televízió általánossá válásával kezdődött a második világháború után.
- ²³ A közoktatás az 1867-es népoktatási törvény nyomán vált általánossá; az elemi oktatás 1908-tól ingyenesé vált.
- ²⁴ 1867-ben, egy évvel azelőtt, hogy megszületett a kötelező alapiskoláztatást előíró népoktatási törvény, az ország 6–12 éves korú népességének 61 %-a nem járt iskolába. 1881-ben az újoncok 50,6%-a nem tudta aláírni a nevét (Pallas Nagylexikon). 1910-ben az analfabéták aránya már csak 18% volt a 10 éven felüli népesség körében, 1920-ban pedig már csak 13% (Polónyi, 2002).
- ²⁵ Amikor Eötvös József népoktatási törvénye 1868-ban életbe lépett és egy év múlva megjelent a kötelező népiskolai tanterv, még csak felekezeti fenntartású népiskolák voltak. Az 1898/99-es tanévben is csak a népiskolák 19,7%-a volt állami és községi fenntartású, az 1925/26-os tanévben a 31,1%-uk, 1934/35-ben pedig a 34,6%-uk (Mészáros, 1996: 7–12).
- ²⁶ 1848 után a népesség 7%-a rendelkezett választójoggal; arányuk 1874-től 1917-ig csak 6% volt. 1874-től nyílt választások voltak. A nők, a napszámosok és a cselédek nem rendelkeztek választójoggal (Kövér, 2004: 115). A válasz-

tójog korlátozottsága azon a reformkori liberális logikán alapult, amelyet Szontágh Gusztáv 1843-ban úgy fogalmazott meg, hogy ha a politikai jogokat kiterjesztenék, az „országos ügyeket” nem a „nemzet felvilágosodott része” döntené el, „hanem a kiskoriák, a tudatlanság és az erkölcsstelenség” (idézi Mester, 2005: 143).

²⁷ Bár 1860-tól megünnepelték március 15-ét, Ferenc József csak 1898-ban megy bele abba, hogy az ötvenedik évforduló alkalmából – április 11-e (ami- kor V. Ferdinánd elfogadta a forradalom hatására született törvényeket) – nemzeti ünnep legyen. Ez az ünnep soha nem ment át a közgondolkodásba. Március 15-ét a törvényhozás csak Bethlen István miniszterelnök idején nyilvánítottá nemzeti ünnepé.

²⁸ Az 1868-as népiskolai törvény szerint a felekezeti iskolák maguk választották meg tanítási nyelvüket. A községi iskolákban a község valamelyik nyelvén folyhatott az oktatás, de ha a felsőbb osztályokban nem magyar volt az oktatás nyelve, kötelező tárgy volt a magyar nyelv is. Az 1869-es népszámláláson alapuló becslések szerint a tanköteles iskolások 48,7%-a magyar, 19,5%-uk német, 14,3%-uk szlovák és 11,4%-uk román nyelvű volt. A magyar nyelv 1879-től volt kötelező tárgy.

Az oktatás nyelvében az 1907-es Lex Apponyi jelentett fordulatot, amely az iskolák állami támogatását a magyar államnyelv tanításához kötötte. Ennek nyomán a felekezeti nemzeti iskolák állami iskolákká alakultak, hogy az állami támogatáshoz hozzá tudjanak jutni (Gyáni-Kövé, 2004: 155–156).

²⁹ Az egyházi és a világi népiskolák tantervei között nem voltak alapvető különbségek (Mészáros, 1996: 29–38).

³⁰ Ilyen például az az 1894-ben megjelent 632 oldalas versgyűjtemény, melynek sokat mondó a címe: *Magyarok hazája költők dalaiban. Hazafias költemények gyűjteménye*. Ez jól példázza, hogy a kortárs versek is a nemzet, a haza és a történelem romantikus felfogásában, de a reformkori toposzokat tovább éltetve születtek meg (Babik, 1894).

³¹ Érdemes megvizsgálni azt a hűz történelmi szemléltetőképet, amelyeket több évtizedes (!) előkészítő munka után – nem kis teljesítmény volt ez akkor – minden népiskolába elküldtek 1917-ben Gyulai Ágost néptanítóknak szánt magyarázataival (Lányi, 2003). A történelmi illusztrációk három csoportba oszthatók:

a) *A nemzet idegenek elleni hősiesség küzdelmei*: tíz kép (IV. Béla hazatér a tatárjárás után; a nándorfehérvári diadal; II. Lajos tetemének feltalálása; Szondi György; az egri nők; Zrínyi Miklós hősi halála; Budavár visszafoglalása a törököktől; Zrínyi Ilona; Rákóczi fejedelemmé választják; Kossuth Lajos Cegléden). A legérdekesebb a Budavár visszafoglalását ábrázoló kép. Budát nem magyar sereg foglalta vissza, de a kép központi alakja Petneházy Dávid, aki elsőként tűzte ki a vár falára „a diadalmas magyar zászlót”.

b) *A magyar múlt dicsőséges mozzanatai*: hat kép (Árpád pajzsra emelése; Asztrik püspök átadja Szent Istvánnak a koronát; Nagy Lajos elfogadja a lengyel koronát; Mátyás király Bécs előtt; Bethlen Gábor tudósai körében; a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása).

c) *A Habsburg-ház*: négy kép (a magyarok megalapozzák a Habsburg-ház nagyhatalmát; életünket és vérünket!; I. Ferenc József a koronázási dombon; Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál). Ezek a harcos, lovagias, uralkodó-jához lojális magyar nemzetet mutatják be, a Habsburgokat pedig vagy *magyar uralkodókként*, vagy olyanokként ábrázolják, akik a magyaroknak köszönhetik hatalmukat. Ezt a felfogást láthatóan az a Deák Ferenc és Eötvös József által kialakított koncepció határozza meg, hogy Magyarország az uralkodóházzal szerződött, nem Ausztriával. „*Ha Árpád vére, nemzeti fejedelmink családja kihalt is, s idegen származású királyok uralma alá került is a magyar, önértékét mégis méltán emelheti az a tudat, hogy későbbi királyait ő tette nagyhatalmúakká*” – szól Gyulai Ágost magyarázata.

- ³² Így nagyra értékelik a magyar nemzeti függetlenség jelentőségét; az 1848–49-es szabadságharcot jogos önvédelemnek és a nemzet hősiességének küzdelmének látják, Kossuthot nemzeti hősnak; a Habsburg-házzal kapcsolatban pedig az egymásra utaltságot és az egyenlő felek közötti viszonyt hangsúlyozzák (Unger, 1976: 47–50.).
- ³³ Erre Rigó Róbert hívta fel a figyelmemet.
- ³⁴ „Magyarország ezzel mintegy cégtársává lett Ausztriának” – írja John Lukacs (Lukacs, 1996: 125).
- ³⁵ Ez a koncepció az 1849-es kisebbségi törvényben gyökerezett, amelyet az 1868-as törvény megerősített: „a románok, a szlávok, a szerbek, az oroszok és a németek egyenjogú országos nemzeteknek ismertetnek el, amelyek számára a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúsága az állam területi épségének és politikai egységének korlátai közt alaptörvényileg biztosítható” (idézi A. Gergely, 1997: 47).
- ³⁶ 1868-ban, a nemzetiségi törvény előkészítése során a nemzetiségi képviselők a nyelvi és politikai egyenjogúság mellett alkotmányos garanciákat kértek arra, hogy a hat legnépesebb nemzetiség korlátozott autonómiát élvezzen a megerősített rendszer átalakításával. Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter az egységes magyar nemzetállam koncepciójából indult ki, ellenezte a kollektív jogok megadását, mert úgy vélte, ezek szétfeszítenék az állam területi egységét, és a „kikerekített” megyékre épülő közigazgatás akadályozná az asszimilációt. Ő annak volt a híve, hogy a nemzetiségek az egyéni szabadság, a jog-egyenlőség és a széles körű nyelvhasználat garantálásával, az egyesülési jog, a megyei és községi önkormányzat, a vallásfelekezeti autonómia révén teljes egyenjogúságot élvezzenek. Deák Ferenc pedig a magyar állami szuverenitás hiányából kiindulva a magyar politikai közösség fogalmát állította előtérbe. Javaslatára a törvény az „egy politikai nemzet” alapelvét rögzítette: „Magyarország összes honpolgárai, az alkotmány alapelvei szerint is, politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.” Így a megszülető törvényben a nemzetiségi kérdés csak a kulturális identitás és a nyelvhasználat kérdéseként jelent meg (Gángó, 2003: 4027).
- ³⁷ Jászi Oszkár, aki összekapcsolta a nemzetiségi kérdéseket az alkotmányjogi, közigazgatási és választójogi kérdésekkel és a demokratizálás hiányosságával, úgy fogalmazott 1918-ban, hogy Tisza Kálmán politikája „a nemzetiségi népet örökös kiskorúságban” tartotta, „a nemzetiségi középosztályt pedig, mint megbízhatatlan irredentista elemet” tartósan kirekesztette „az állami hatalomból és a vármegyei színekúrákból” (Jászi, 1984: 95).
- ³⁸ 1875-ben került hatalomra a Szabadelvű Párt, amely a Tisza Kálmán által vezetett Balközép és az addig kormányzó, de meggyengült Deák-párt egyesülésével jött létre. Bár az ellenzéki Függetlenségi Párt és a Konzervatív Párt képviselői is ott voltak a parlamentben, a kormányzó párt hegemoniája miatt Tisza 15 éves miniszterelnöksége gyakorlatilag parlamenti egypártrendszert jelentett.
- ³⁹ Keményfi Róbert mutatja be azt a töredékes, 1905-ös vagy 1906-os, Fejérvári miniszterelnökhöz címzett, a KSH-ból küldött feliratot, amelyben hivatkoznak egy miniszterelnöki megbízásra, hogy a hivatal „a nemzetiségek esetleges terjeszkedésének megállapíthatóságára és ezen terjeszkedés megakadályozásának céljaira (...) készítsen összeállításokat a magyar és nemzetiségi nyelvhatárokról” (Keményfi, 2001: 63).
- ⁴⁰ Ez még a politikai reformelképzelésekre is igaz volt, például a Wekerle-kormány választójogi minisztere, Vázsonyi Vilmos által 1918-ban beterjesztett, liberális indíttatású választójogi tervezetre is.
- ⁴¹ 1882 húsvétján Tiszaeszláron eltűnt Solymosi Eszter (a Tiszába fulladt), és Bary József vizsgálóbíró a helyi zsidókat vádolta rituális gyilkossággal. A vád

hisztérikus tömeghangulatot és antijudaista egyházi reagálásokat váltott ki. A vádlottakat bizonyítékok hiányában felmentették. Többek között a jogi védelmet ellátó Eötvös Károly tevékenysége és írásai, valamint Mikszáth Kálmán cikkei hívták fel a figyelmet arra, hogy ártatlan embereket vádolnak gyilkossággal.

⁴² Istóczy 1880 óta szerkesztette a *12 röpirat* című antiszemita folyóiratot.

⁴³ A liberális nemesség a reformkor óta a magáévá tette azt az eszmét, hogy a nemzet ereje megnő a kormányzattal szemben, ha a nemesi nemzetnél szélesebb: ha a jobbság is részét képezi, és ha a jobbság bizonyos jogokat kap. „Beemelték a népet” „az alkotmány sáncaiba” (illetve, a nép a forradalommal beemelte magát), és így az addig kiváltságot jelentő jogok (például a tulajdonjog) alapjogokká váltak.

⁴⁴ 1908-ban Ignotus a Nyugatban csokorba szedte, hogy „az utóbbi tíz évben” mi mindenre mondták, hogy nem magyar. „Nem magyar Budapest. Nem magyar a pesti nyelv. Nem magyar a közigazgatás államosítása. Nem magyar a börze. Nem magyar a szocializmus. Nem magyar a nemzetköziség. Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a mozgó tőke. Nem magyar a szecesszió s a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból, a vallás elhagyása a tanításból. Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türelmesebb szerelmi erkölcs. Nem magyar az általános választójog. Nem magyar a materializmus, de nem magyar az a feltevés sem, hogy az emberek eszük és szükségük szerint teremtették és alakíthatják intézményeiket, sőt szentségeiket is. S főképp: nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink, s legyen benne annyi becsület, hogy hagyja itt ezt az országot, mellyel elégedetlen.” Ő úgy látja, hogy „mindezek a veszedelmek többnyire nem egyebek, mint vagy új gazdasági és társadalmi fejlődés követelése és kiütközése, vagy a magyarságba beolvadó idegen adalékok jelentkezése, vagy e két mozgatónak elvegyült megmutatkozásai. S itt a dilemma. Hogy hivatkozzunk kultúránknak minden boldogulást megadó képességére, ha e boldogulás mind elkerülhetlenebb feltételeit veszedelmeseknek bélyegezzük ugyanezen kultúrára nézve?” (Ignotus, 1908).

⁴⁵ 1887 és 1910 között a képviselők 14%-a arisztokrata, 48%-a nemes volt (Kövér, 2002: 116).

⁴⁶ A századfordulón az ország összlakosságának 51,4%-a volt magyar. A Monarchia hivatalosan tizenegy nemzetiségéből hatnak volt vele egy nyelvet beszélő anyaországa.

⁴⁷ Annak ellenére így volt ez, hogy sok paraszti közösséget nem a nemzetiségi, hanem a nyelvi, illetve a felekezeti identitás tartott össze.

⁴⁸ A nemzeti azonosságtudat a kollektív identitástudat egy formája. Az etnikai azonosságtudattól eltérően „mindig közvetlenül kapcsolódik az államalkotás és az államok közötti párbeszéd problémáihoz” (Löfgren, 1989: 16).

⁴⁹ A nemzeti kultúrák felépítése a nemzet építésének folyamata. „A közös nyelven, közös múlton és jövőn túlmenően minden nemzetnek rendelkeznie kell nemzeti-népi kultúrával, nemzeti jelleggel és gondolkodásmóddal, nemzeti értékekkel, esetleg nemzeti ízléssel és nemzeti tájakkal (...), nemzeti mítoszokkal és hősökkel (antihősökkel is), és nemzeti jelképekkel (ideértve a nemzeti lobogót és himnuszot, valamint szent szövegeket, elképzeléseket stb.). Ez a nemzeti leltár javarészt a 19. században alakult ki, és a 20. században nyerte el végső formáját” (Löfgren, 1989: 14–15).

⁵⁰ „A tizenkilencedik század folyamán a hazafiság és a szabadelvűség csaknem mindvégig szövetségese volt egymásnak” – írja John Lukacs. 1900-ra azonban a modern nacionalizmus lassanként kiszorította a régebbi hazafiságot. (...) A nacionalizmus 1900 után Magyarországon is sokat veszített hazafias tartalmából, és mind erőteljesebb faji jelleget öltött (Lukacs, 1996: 198).

⁵¹ A budapesti dekorációk „egész rendszere határozottan jelezte, hogy a Tanácsköztársaság elutasítja a hagyományos nemzetfelfogást (az általa méltott

történelmi személyiségek szobrának eltakarásával), ezzel szemben az internacionalista proletárforradalmat hirdeti. Ez fejeződött ki a feliratokban, a vörös szín használatában, a vörös földgömbök, a katonafigurák, az egyszerre a munkára és a harcra utaló pörölyös munkásfigurák, valamint a diktatúra által kiemelkedőként értékelt történelmi alakok szobrainak felállításában” (Vörös, 2000).

- ⁵² Az ország területe 283 ezer km²-ről 93 ezerre, lakossága 18 millióról 7,6 millióra csökkent. A szomszédos országok fennhatósága alá több mint 3,3 millió magyar került, a magyar anyanyelvűek 40%-a. A gazdaság összeomlott. A Károlyi-kormány felhívása nyomán – hogy az új hatalomnak ne esküdjenek fel a magyarok – 1920 áprilisáig 250 ezer ember menekült a megmaradt területekre, főként állami tisztviselők, értelmiségiek, a középosztály mobilabb rétegei.
- ⁵³ A román csapatok leszerelték a legnagyobb hadiüzemeket, „vagonok százai-ban szállították Romániába az új termést, az állatállományt, az ipar és a közlekedés gépparkját” (Romsics, 2001a: 134).
- ⁵⁴ A békeszerződés a magyar állam minden vagyonát zárta. Az állam vagyona az elcsatolt területeken az utódállamok tulajdonába került; ez az állami vagyon nagyobb részét jelentette. Ugyanakkor a jóvátétel teljes egészében a magyar államot sújtotta. A békeszerződés a hadsereg létszámát 35 ezer főre korlátozta, megtiltotta a hadkötelezettséget, csökkentette a fegyvergyártást (Romsics, 2001: 148).
- ⁵⁵ Eredetileg Csehszlovákia is, Románia is, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság is nagyobb területeket akart.
- ⁵⁶ Az elcsatolt területek lakosságának állampolgárságáról a békeszerződés úgy rendelkezett, hogy magyar állampolgárságukat elvesztve „annak az államnak az állampolgárságát szerzik meg, amely az említett területen az állami főhatalmat gyakorolja”.
- ⁵⁷ Az Új Nemzedék 1919. december 10-i száma szerint Horthy keresztényszocialista munkások előtt azt kérdezte: „mi szükség van a mi kis hazánkban anynyi apró-cseprő pártra? Hiszen ma voltaképpen csak két irányzat van nálunk: nemzeti és nemzetellenes” (idézi Nyerges, 2005: 6).
- ⁵⁸ Például Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök írásaiban vagy Tormay Cécile *Bujdosó könyv* című, az őszirózsás forradalomról és a Tanácsköztársaságról szóló, többször is kiadott naplőregényében.
- ⁵⁹ Ez a politikai osztály elutasította a dualizmus időszakában még erős nemzeti liberalizmust is, amelynek ekkor már csak a fővárosi értelmiség körében volt valamelyes támogatottsága, és amely képviselőiben csak néhány szabadelvű képviselő tudott bejutni a parlamentbe.
- ⁶⁰ Jól mutatja ezt, hogy a teljes revízióra helyezték a hangsúlyt, nem a kompromisszumos megoldások lehetőségeire (például a többségükben magyarok által lakott területek visszaszerzésére), és hogy nem keresték a szomszédos államokkal való megbékélést.
- ⁶¹ Ez a politika egy darabig sikeresnek is látszott: az 1938-as első bécsi döntés visszaadta a Felvidéket, 1939 márciusában Kárpátalját. Ennek ekkor már politikai realitása volt. A második bécsi döntés értelmében 1940 augusztusában 43 492 négyzetkilométernyi területet csatoltak vissza Romániától, amelyen 1344 000 magyar, 1069 000 román és 47 000 német nemzetiségű lakos élt. Románia területén körülbelül 400 000 magyar maradt. Más kérdés, hogy a visszacsatolások fejében a németek oldalán háborúba lépő Magyarország milyen árat fizetett.
- ⁶² „Az uralkodó Trianon-ellenes érzelmeknek a kormány jóváhagyásával – vagy éppen annak sugallatára – működő belső propaganda határozta meg a tartalmát és a hangvételét” (Zeidler, 2001).
- ⁶³ A Horthy-rendszer minden politikai és ideológiai kérdésben, így a nemzeti kérdésekben is számíthatott a keresztény egyházak támogatására (Bárdos-

Féltoronyi, 2001). A legnagyobb súlya a népesség kétharmadát elérő katolikus egyháznak volt. Számos egyházi személyiség nyíltan részt vett a politikai életben. A hívekkel való közvetlen kapcsolatok mellett a felsőháztól (amelynek az egyházi vezetők is tagjai voltak) az egyházak saját iskolarendszerén és kulturális intézményein át a vallási alapú szervezetekig terjedt azoknak a lehetőségeknél a sora, amelyek az egyházak rendelkezésére álltak tagjaik politikai identitásának alakítására.

- ⁶⁴ „A sokk, amelyet az akkori magyar társadalom átélt, mai ésszel és érzelmekkel szinte elképzelhetetlen. Nem volt olyan társadalmi osztály, réteg vagy csoport, amely a trianoni határokba belenyugodott volna, s nem volt olyan politikai párt, amely ne követelte volna a revíziót” (Romsics, 2001b).
- ⁶⁵ A többség mindent vissza akart kapni, míg a rendszer baloldali ellenzéke megelégedett volna az etnikai jellegű revízióval (Romsics, 2001a).
- ⁶⁶ Romsics szerint a teljes revízió mellett négyféle érvelés fogalmazódott meg. 1. A történeti érvek a magyarok elsőbbségét és meghatározó szerepét hangsúlyozták a Kárpát-medencében, mondván, hogy a honfoglalás idején más népek nem éltek itt nagy számban. 2. A Szent István-i állameszmén alapuló nézetek a magyar nemzetfelfogás befogadó jellegéből kiindulva a magyarok és a nem magyarok újjászerveződő föderatív államának szükségessége mellett érveltek. 3. A magyar kultúrfőnyen alapuló érvek a kereszténység történelmi védelmét és a magyaroknak az európai civilizációban betöltött szerepét hangsúlyozták. 4. A térség földrajzi és gazdasági egységét és az itt élő népek egymásra utaltságát főként Teleki Pál hangsúlyozta (Romsics, 1996: 327–344).
- ⁶⁷ Az *államközpontú ideológiák* társadalmi támogatottsága a nemzetközpontúakénál sokkal kisebb volt. Fogalomrendszerük értelemszerűen nem a nemzet kategóriája köré szerveződött. Ezeket az ideológiákat a baloldali és a liberális vagy polgári radikális irányzatok képviselték.
- ⁶⁸ A nemzetet elsősorban történelmi közösségként felfogó Szekfű Gyula a keresztény nemzeti kurzus egyik eszmei megalapozója volt. 1920-ban megjelent *Három nemzedéke* című munkája jelentős mértékben hozzájárult az antiszemitizmus megerősödéséhez és a politikai elit nemzeti ideológiájához. Szekfű a nemzeti problémákat és a világháborúval, forradalmakkal és területvesztésekkel kiteljesedett válsághoz vezető folyamatot értelmezve aránytalanul látta a zsidóság részvételét a polgárosodásban, asszimilációjának hatásait pedig károsnak. Az ő kategóriája a „rosszul asszimilált” galíciai zsidó, szemben az őshonos zsidókkal.
- ⁶⁹ Szabó Dezső *Az elsodort falu* című, 1919-ben megjelent, nagy sikerű regénye az író harmadik utas elképzeléseinek jegyében született. A regény antikapitalista történelmi tabló, egyszerre zsidó- és németellenes. A magyarság védelmét a paraszti világ feudális rendjének visszaállításában látja.
- ⁷⁰ A nemzetet etnikai, kulturális és magatartási közösségként felfogó Németh László ugyancsak sokat foglalkozott az asszimiláció kérdéseivel. Értelmisség-tipológiája („mélymagyar”, „hígmagyar”, „jötmagyar”) a *Kisebbségben* című, nagy visszhangot kiváltó, 1939-ben megjelent röpirata nyomán vált ismertté. A „mélymagyarok” vannak igazán tisztában a magyarság problémáival. A „hígmagyarok” az asszimilált idegenek, akik nem értékeket, hanem szellemi árukat állítottak elő, és mintaadókká válva fokozatosan kisebbségbe szorították a nemzet életének irányításából a „mélymagyarokat”, illetve a nemzetalkotó magyarságot. A betelepülő „jötmagyarok” az így keletkezett ürbe nyomultak be, és felélték a lehetőségeket.
- ⁷¹ A sokat publikáló Ravasz László nemzetet „nem alkotmányos alapon álló politikai közösséget, hanem a politizáló elit által vezetett társadalmi osztályokat értett, akik keresztény gyülekezetként alkotnak közösséget” (Tóth-Matolcsi, 2005: 156).
- ⁷² A forradalmak, területvesztések, Horthy hatalomra jutása nyomán sorra ala-

kultak meg a magyarságról, múltról és jövőről hasonlóan gondolkodó irredenta, antiszemita, fajvédő (saját meghatározásuk szerint „keresztény nemzeti társadalmi önvédelmi”) szervezetek, amelyek az elveszített területek visszaszerzését is céljuknak tekintették.

Mivel az egyesületek nem folytathattak politikai tevékenységet, gyakran titkos egyesületek is meghúzódtak mögöttük. Ilyen volt az 1919-ben alakult Etelközi Szövetség (EX) és a Kettőskereszt Vérszövetség. (Az előbbi fedőszerve a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület volt, az utóbbié a Magyar Nemzeti Múltunk Kulturális Egyesület.) A katonai elit legfontosabb legális egyesülete a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) volt; vezetői azonosak voltak az EX vezetőivel. Bejegyzett szervezet volt 1919 óta az ÉME (Ébredő Magyarok Egyesülete) is, amelynek a legnagyobb volt a tömegbázisa. Ez az antiszemita szervezet különösen 1923-ig hallatta a hangját a parlamentben és a sajtóban, de merényletekben, véres akciókban és utcai összecsapásokban is. Az ÉME a kormány beleegyezésével titkos „nemzetvédelmi csoportokat” hozott létre, amelyek együttműködtek a Kettőskereszt Vérszövetséggel. A bethleni konszolidáció és Klebelsberg Kunó belügyminiszter erőfeszítései a szervezetet 1923-tól politikai módszerei konszolidálására készítették, majd kiszorították a hatalomból (Zinner, 79: 564–567).

⁷³ Az Egységes Pártból kilépő fajvédő nemzetgyűlési képviselők 1924. október 19-én alakították meg a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártot.

⁷⁴ Az ÉME a társadalom egészét próbálta megszervezni, a Magyar Nemzeti Szövetség is a magyarság egészét. A Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület a kereszténységet és a „fajmagyarságot”, a Magyar Leventék Országos Szövetsége és a Magyar Jövő Szövetség a magyar ifjúságot tekintette bázisának. Konkrét társadalmi csoportokra irányultak az egyetemi bajtársi szövetségek, a zsidóverő akcióiról és a numerus nullus követeléséről ismert Turul Szövetség, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, a katonatisztek tömörítő MOVE, a Fehérvári Bajtársi Egyesület, az áldozatok hozzátartozóit és munkásokat tömörítő Magyar Bolsevistaellenes Liga, az Erdélyi Székely és Magyar Munkások Gábor Áron Szövetsége (Zinner, 1979: 769–570).

⁷⁵ Ezt valószínűsíti Zinner Tibor elemzése az Ébredő Magyarok Egyesülete vezetőségének 1921-es összetételéről. A vezetőségben főként köztisztviselők, egyházi személyek, szabadfoglalkozású értelmiségiek, valamint nemzetgyűlési képviselők vettek részt. Bethlen István „miniszteriális állásban levő, magas jogi pozícióban dolgozó személyiségeket küldött az ÉME-be” (Zinner, 1979: 570).

⁷⁶ 1936–38-ban nagy jelentőségű szociográfiák sora jelent meg (Illyés Gyula: *Puszták népe*; Féja Géza *Viharsarok: az alsó Tiszavidék földje és népe*; Szabó Zoltán *Tardi helyzet és Cifra nyomorúság: a Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe* című szociográfiája; Kovács Imre *Néma forradalomja*; Erdei Ferenc *Futóhomokja és Parasztokja*).

⁷⁷ Karácsony Sándor világképének középpontjában a hagyomány és a fejlődés viszonya állt. Egy sajátos „magyar észjárás” és „magyar világnézet” létezését feltételezte. Az egyéni, a helyi és társadalmi autonómiákon nyugvó, mellérendeléses társadalmi viszonyokat tartotta szükségesnek, az „idegen minták szervesen jelenléte” helyett pedig a Nyugat értékeinek asszimilálását (Tóth P. P., 1991: 55).

⁷⁸ A mozgalom kiváltója a „szegényparaszság még kelet-európai összehasonlításban is példátlan mértékű anyagi és szellemi nyomorúsága volt” – írja Bibó István Borbándi Gyulának. A „nép” kelet-európai fogalmát a következőképpen írta le: „...ez a kifejezés az alsóbb, többé-kevésbé elnyomott vagy kizsákmányolt, de politikai hatalomra hivatott osztályokon és embertömegeken felül jelent valami nemzetileg jellegzetes, etnikait, nyelvit, valamiféle sajátosságokat hordozót, és jelenti mindig azt a felfogást, hogy a többé-kevésbé

megbomlott politikai keretek helyreállításában az etnikai jellegzetességeket hordozó néptömegeknek – tehát elsősorban a parasztságnak – különleges jelentősége van. Ezt a mellékértelmet a nyugat-európai nyelvekben a *peuple* szó nem hordozza. Viszont hordozza ezt a »nép« szó mind az erősen baloldali jellegű kelet-európai mozgalmakban, mind pedig a szélsőjobboldali jellegű német mozgalomban” (Bibó, 1986: III. 298).

⁷⁹ A legmesszebbre Bibó jutott: elválasztotta egymástól a paraszti kultúrát és a nemzeti jelleget, és a nemzetet politikai közösségként, a közös vállalkozásra egyesült polgárok együtteseként fogta fel (Tóth–Matolcsi, 2005: 160–162).

⁸⁰ Horthy Miklós kormányzóvá választása előtt ezt mondta: „Nem ismerünk többé pártokat! Az összetartást – ha másként nem lehet – rá kell kényszeríteni a nemzetre! Egy irányban haladunk valamennyien: a keresztény és a nemzeti irányban” (idézi Unger, 1976: 89).

⁸¹ A zsidótörvények jogilag szentesítették az antiszemitizmust. A *numerus clausus* (1920) az egyetemeken tanulók összetételét a felekezetek, illetve népcsoportok összehasonlításában határozta meg. Az első (még vallási alapú) zsidótörvény (1938) maximum 20%-ban határozta meg az üzleti és kereskedelmi alkalmazottak, valamint a különböző (szabad kereseti) értelmiségi pályákon lévőek körében az izraelita vallásúak arányát. A második (már faj alapú) zsidótörvény (1939) a zsidók arányát az iparban és a kereskedelemben 12%-ban, az értelmiségi pályákon 6%-ban, az állami alkalmazottak körében pedig 0%-ban határozta meg. A harmadik zsidótörvény (1941) megtiltotta a zsidók és nem zsidók között a házasságkötést és a házasságon kívüli nemi kapcsolatot; a negyedik zsidótörvény (1942) pedig, hogy a zsidóknak földtulajdonuk vagy mezőgazdasági ingatlanuk legyen. Az 1944 márciusi német megszállás után a zsidókat gettókba gyűjtötték, és május 15-től megkezdték deportálásukat. A visszacsatolt területekkel megnagyobbodott Magyarországon az 1941-es népszámlálás szerint 825 ezer zsidó élt.

⁸² Az első zsidótörvény („a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”) indoklása jól illusztrálja ezt. „Az egyensúlynak megbonthatását, amelyre a zsidóságnak az egyes gazdasági foglalkozásokban való aránytalan elhelyezkedése jelentett, még inkább jelentőssé tette az a körülmény, hogy a lakosságnak ez a rétege jelentős többségében nem érezte át a nemzet történeti hagyományait, ezek reá nézve nem jelentették ugyanazt az értéket, mint a lakosságnak többi, különösen autochton rétegeire.”

⁸³ Bethlen miniszterelnök a választójogot nem állampolgári jognak tekintette, hanem olyan közfunkciónak, „melyet az állam mintegy kegyet gyakorolva enged át polgárai számára (Gyáni, 2004: 384).

⁸⁴ A Kisgazdapárt a kormányzópárttal 1920-ban 92%-os többséget szerzett. 1922-ben a kormánypárt (Egységes Párt) már egyedül szerezte meg a hatalmat, és 1931-ig hatalmon maradt. Az ellenzéket 1939-ig a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt, valamint a liberális és demokrata pártok alkották, de nem volt mód parlamenti váltógazdaságra. (A politikai rendszerből a szélsőbal és a szélsőjobb ki volt zárva.)

⁸⁵ 1922-ben a Klebelsberg-féle rendelet a választójogot a négy elemi iskolai osztály elvégzéséhez, legalább 10 éves magyar állampolgársághoz, kétéves egy helyben lakáshoz, a 24. (férfiak), illetve a 30. (nők) év betöltéséhez kötötte. A mandátumok többségét egyéni választókerületekben lehetett megszerezni, nyílt szavazással, de Budapesten és környékén listás, titkos és kötelező szavazással is be lehetett juttatni néhány képviselőt a nemzetgyűlésbe. 1926-ban már további 12 városban volt listás, titkos és kötelező szavazás, az egyéni kerületekben megmaradt a nyílt szavazás.

A választás 1938-ban vált megint általánossá, titkossá és kötelezővé, amelyet 6 elemi iskolai osztályhoz és 30 éves korhatárhoz (a listás kerületekben a férfiak esetében 26 évhez) kötöttek.

⁸⁶ A választójogosultak aránya 20% és 40% között változott, úgy, hogy „az idő

- előrehaladtával inkább csökkent, mint emelkedett” (Gyáni, 2004: 382).
- ⁸⁷ Horthy 1919. november 16-i, Budapestre való bevonulása előtt kiáltványt intézett a budapestiekhez. Ebben ez olvasható: „Aki jó magyar, örömmel fogad bennünket.” (Idézi Vörös, 2000)
- ⁸⁸ Horthy sokat idézett szavai, amelyeket ekkor, lóhátról intézett Budapest polgármesteréhez: „Szerettük és becértük ezt a Budapestet, a mely az utolsó években a magyar nemzet megrontója lett. Tetemre hívom itt a Duna partján a magyar fővárost” a középkori igazságszolgáltatásra utaló képpel fejezi ki a „bűnös városokhoz” való viszonyulását (idézi Vörös, 2000).
- ⁸⁹ „A vidék nem ok nélkül neheztelt a fővárosra. Minden rossz innen indult ki” – nyilatkozta Horthy a Budapestre való bevonulása előtt. November 16-án pedig, bevonulásakor a polgármester megbékélést kereső beszédére válaszolva azt mondta, hogy „ez a város megtagadta ezeréves múltját, ez a város sárba tiporta a nemzet koronáját, sárba tiporta a nemzet színeit és vörös rongyokba öltözködött. Börtönre vetette és elűzte hazájukból a nemzet legjobbait, azonkívül elprédálta összes javainkat. (...) Megbocsátunk akkor, ha ez a megtévelyedett város visszatér megint hazájához” (idézi Vörös, 2000).
- ⁹⁰ „Klebsberg szerint ez úgy lehetséges, hogy újszerű nemzeti érzést kell kibontakoztatni, amelynek az az alapja, hogy mi, magyarok nem rendelkezünk ugyan számottevő anyagi-gazdasági értékekkel, de hatalmas kulturális értékek vannak birtokunkban” (Mészáros, 1995: 50).
- ⁹¹ A programot Hóman Bálint is folytatta, aki 1932-től 1938-ig volt vallás- és közoktatási miniszter.
- ⁹² Erről végül csak 1940-ben született törvény.
- ⁹³ 1921-ben a hat évnél idősebb népesség 15,2%-a analfabéta volt, a tankötelesek 23%-a nem járt rendszeresen iskolába; az iskolák elavultak és zsúfoltak voltak. Klebsberg iskolaépítési programja keretében 402 tanyai és 133 belterületi népiskola (3475 tanterem és 1525 tanítói lakás) épült. Az iskolák kétharmada az Alföldön épült, ahol a legrosszabb volt a helyzet (Szabó A., 2000).
- ⁹⁴ Nevelési koncepciója központi értéke a „reális nemzeti önismereten és józnan nemzeti önértékelésen nyugvó, megalapozott nemzeti önbecsülés; ez készteti az embert tevékenységre, saját maga és az egész nemzet együttes felemelkedése érdekében. Ezért – éppen e tevékenységre felkészítő – modern európai szintű oktatási-nevelési intézményrendszerre van szüksége az országnak, hogy továbbra is megőrizhesse európai magyar kultúráját.” (Mészáros, 1995: 50).
- ⁹⁵ Franciaországban az oktatáspolitiká 1945-ig az oktatás egyik fő feladatának tekintette a nemzet és a haza magasztos felfogásával, nagyságával (grandeur) való azonosulás elősegítését. (1986-tól az oktatási rendszer a republikánus haza szeretetére való nevelést tekinti céljának.)
- ⁹⁶ A dualizmus korabeli tankönyvekhez képest hangsúlyosabbá vált a magyar állam és a katolikus egyház közötti kapcsolatok bemutatása (Unger, 1976: 90–93).
- ⁹⁷ Már 1918 végén megalakult a Területvédő Liga, majd a Védő Ligák Szövetsége.
- ⁹⁸ Az irredenta mozgalom himnusza a Hamburgi menyaszszony című operettből a *Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország* című dal lett.
- ⁹⁹ A Védő Ligák Szövetsége a belügyminisztérium támogatásával 1920-ban pályázatot hirdetett a revans eszméjét ébren tartó jelmondat és ima megfogalmazására. Ezen az első díjat a „*Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország*” jelmondat és Papp-Váry Elemérné Sziklay Szeréna Hitvallás című verse nyerte el, amely később a Magyar Hiszekegy néven terjedt el.
- ¹⁰⁰ „Aligha volt a 20. századnak még egy eseménye, mely olyan szerteágazó és mély hatást gyakorolt a magyar társadalom életére és a közgondolkodásra, mint a trianoni béke. Nemzedékek sorának nézeteit, a legkülönbözőbb áram-

latokhoz tartozó politikai pártok, társadalmi egyesületek programjait befolyásolta. Nemcsak a békekötés kérelhetetlen tényei hatottak, hanem az a revíziós propaganda is, mely több mint húsz éven át naponta érte az ország valamennyi korosztályát. A revíziós jelmondat iskolai füzetek és tankönyvek borítóján, közintézmények falára, ajtajaira erősített, domborított vagy zománcozott fémtáblákon, napi és hetilapok oldalain stb. került mindenki szeme elé az első osztályos elemi iskolástól az aggastyánig, a néhány elemi végzett falusi paraszttól a nagyvárosi polgárig, értelmiségiig. Alig volt a korszakban hivatalos rendezvény, ünnepség, ahol nem hangzott el a Magyar Hiszekegy” (Vonyó, 2002).

¹⁰¹ A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége egy olyan levelezőlapot forgalmazott, amelyen a területi és demográfiai veszteségek mellett a történelmi Magyarország volt látható, „a lap oldalán lévő kis tárcsa elfordításával pedig az elcsatolt vidékek mintegy leváltak a csonka ország területéről” (Zeidler, 2003).

¹⁰² Ilyen volt a hősök emlékűnepe (május utolsó vasárnapja); a trianoni békeszerződés aláírásának napja (június 4.); a Szent István-nap (augusztus 20.); a román hadsereg kivonulása Budapestről és a nemzeti hadsereg bevonulása; a békeszerződés ratifikálása, valamint Horthy kormányzó névnapja, amelyről országszerte megemlékeztek (Zeidler, 2003).

¹⁰³ Horthy 70. születésnapját 1938-ban és húszéves kormányzósága évfordulóját 1940-ben országosan megünnepelték. Szobrok, festmények készültek róla, kiállításokat rendeztek tiszteletére, dalokba foglalták nevét és érdemeit.

¹⁰⁴ Külön elemzést érdemelnének a műkedvelő szerzők helyi újságokban megjelent irredenta versei, elbeszélései, illetve az iskolai és egyéb hazafias ünnepekre, emlékműavatásokra és más rendezvényekre írott irredenta színművei, dalai, kórusművei. Igen nagy számú alkotásról van szó, amelyek a helyi szellemi élet szerves részét képezték.

¹⁰⁵ Hamutartók, díszdobozok, gyertyatartók, szódásüvegek, társasjátékok (a Nagy-Magyarország kirakására alkalmas játékok, történelmi kártyajátékok, honismereti kvízzjátékok), az elcsatolt területekről származó földet tartalmazó medalionok, képeslapok, trianoni gyászjelvények, órák, falvédők, ajtóra szegezhető táblácskák (Zeidler, 2003).

¹⁰⁶ A leveleoktatás katonai előképzés volt (a békeszerződés nem engedte meg az általános hadkötelezettséget). 1924-től az 1921-es testnevelési törvény szerint a 14. évüket betöltött fiúknak kötelező volt leveleoktatásban részesülniük. 1928-tól az Országos Testnevelési Tanácstól a Hadügyminisztériumhoz került a leveleintézmény (Gergely, 1989: 52).

¹⁰⁷ „Revíziót követelni Magyarországon mindig legitim és biztonságos volt, ellene felszólalni viszont nem csupán kockázattal járt, hanem kimondottan a nemzetellenesség vádját vonta maga után.” (Zeidler, 2001)

¹⁰⁸ Kornis Gyula oktatáspolitikus 1921-ben a Magyar Középiszkolai Tanárok Nemzeti Szövetsége képviselőjében így fogalmazta ezt meg: „Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak (magyar nyelv, történelem, irodalom, földrajz, gazdaságtan) csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját” (idézi Unger, 1976: 93).

¹⁰⁹ Az írásbeli érettségi tételek harmada foglalkozott a területvesztések problémájával (Zeidler, 2003).

¹¹⁰ Ennek terjesztését 1922-ben engedélyezte a Vallás- és Közoktatási Minisztérium. Az ezüstplaketten ez állt: „*Csak porszem ez Erdély, Bánság / S a Felvidék elorzott földjéből. / Órizd Te! / Az egészséget őrzi a Turulmadár, / Hűségünk, összetartozásunk, minden / Szép reményünk pecsétje ez*” (idézi Unger, 1997: 294).

¹¹¹ Így mindenekelőtt a Szociáldemokrata Párthoz kötődő gyermekbarát mozgalom, valamint az egyházi keretek között szerveződő ifjúsági mozgalmak.

- ¹¹² A leventeintézmény is állami támogatást élvezett, a nemzeti tematikára rezonált, a premilitáris képzés szolgálatában állt és a nemzeti-keresztény nevelés intézménye volt, mint a cserkészzet. Ugyanakkor kötelező volt; rossz hatásokkal működött és egysíkúbb, alacsonyabb színvonalú tevékenységet folytatott. Nem volt értelmiségi holdudvara, mint a cserkészetnek, rosszabb volt az infrastrukturális ellátottsága, gyenge a községi szervező ereje, és nem nyújtott elegendő teret az identifikációra.
- ¹¹³ Ekkor jelent meg magyarul Robert Baden-Powell 1908-ban írott könyve (*Scouting for boys. Handbook for Instruction in Good Citizenship*), amely a cserkészzet alapművének számít. A magyar „cserkészzet” szót a fordító, Králik László használta először.
- ¹¹⁴ A Magyar Cserkészszövetség az angol mintájú katolikus és protestáns cserkészzet, valamint a német mintájú, katonai őrszem mozgalom egyesüléséből jött létre 1913-ban. Ez utóbbi fővárosi háttérű, a szabadkőművesek támogatását élvező, liberális-demokrata, antiklerikális szellemiségű, a szociáldemokráciához közel álló mozgalom volt, amely az egyesülés után érvényesülő keresztény, nemzeti és hol rejtetten, hol nyíltan antiszemita szellemiség mellett egyre inkább háttérbe szorult. „Kénytelenek voltunk 1913 tavaszán fuzionálni a szabadkőművesekkel és zsidókkal szaturált Magyar Őrszemmel” – írta a Cserkészszövetség egyik vezetője 1920-ban, felemlgetve a „nem keresztény és hazafiatlan elemek destruktív munkáját (Gergely, 1998: 26–28).
- ¹¹⁵ A leánycserkészetet nem látták szívesen (Gergely, 1989: 87). A húszas évek végén 30 ezer, 1940-ben 50 ezer cserkész volt a Cserkészszövetség tagja, a leánycserkész-szövetségben 12 ezren voltak. A 12 évesnél fiatalabb kiscserkészekkel, illetve a 18 évesnél idősebb öregcserkészekkel együtt azonban ennél sokkal többen voltak, akiknek tényleges közül volt a mozgalomhoz. A cserkészvezetők száma több tízezerre tehető.
- ¹¹⁶ 1944-ig összesen 23 országos kiképzőtáborot szerveztek a parancsnokok kiképzésére, akik cserkésztszti fogadalommal lehettek vezetők (Ilyés, 2004: 38).
- ¹¹⁷ 1926-ban a cserkészvezetők 36%-a tanár volt (egy részük paptanár), 26%-a főiskolai hallgató, 10%-a magántisztviselő, 8%-a lelkész, 6%-a iparos, 4%-a köztisztviselő, 3%-a kereskedő és 1%-a katonatiszt (Gergely, 1989: 64).
- ¹¹⁸ A országos lap a Magyar Cserkész volt, a vezetőké a nagy befolyású Vezetők Lapja. Volt lapjuk a cserkész-őrszemeknek, a farkaskölyköknek, a kiscserkészeknek, a cserkészlányoknak. Sok helyi cserkészlap is megjelent. A cserkészlet eszméiségének formálásában a legfontosabb az öregcserkészeknek készített Fialat Magyarság című havilap volt.
- ¹¹⁹ A magyar cserkészmozgalom sajátossága a trianoni traumából, „a szétdaraboltságból, megcsonkítottság-érzésből fakadt. A társadalom elfogadta a mozgalmat, mihelyt felismerte, hogy a cserkészfiúktól is várhatják reményeik beteljesülését, »Magyarország feltámadását.«” (Ilyés, 2004: 19–20).
- ¹²⁰ 1931-ben 598 cserkészcsapat volt: 252 egyházi intézményekben, 162 állami iskolákban, 184 egyéb intézményekben. Az egyházi intézményekben működő csapatok 55,5%-a katolikus, 41,7%-a protestáns és 2,8%-a zsidó volt (Gergely, 1998: 77).
- ¹²¹ „Mint a gyűjtő irredentizmus melegágya ösmeretes cserkészletünk. Tanul, fárad a közért, hazájáért, tanulja szeretni azt, aki magyar. Gyűlölni azt, aki gaz, álnok és áruló, gyűlölni ellenségeinket, szeretni a rab magyart. (...) A cserkész készül, de nem felejt. Gondol az ezer évre, zord időkre, gyalázatra, trianoni zöld asztalra, Bácskára, Kassára, Erdélyre, a bosszúra, gyűlöletre, eljövendő szent időkre” – olvashatjuk egy nyíregyházi felsőkereskedelmi iskola 1920–21-es értesítőjében (Idézi Ilyés, 2004: 49).
- ¹²² Teleki Pál 1925-ben ezt így fogalmazta meg: „Az USA-nak van jó polgára, Angliának nemzeti társadalma, de Magyarországnak nincsen meg a maga magyarja (...). Ezért a magyar cserkészlet nemcsak diákokat boldogít (...), meg

akarja teremteni az emberségében és magyarságában újjászületett új magyart, hogy azután evvel felépítse azt a már tisztultabb új magyar társadalmat. A magyar cserkészzet a legmélyén nem pedagógiai, hanem speciális mozgalom. (...) A nevelés fontos, a végcél viszont a társadalmi gondolat” (idézi Gergely, 1989: 55).

¹²³ Például a Szabolcs megyei Nyírvidék 1925. május 31-i számában ez olvasható: „Üdvözljük benne (a cserkészifjúságban) a magyarság új tavaszának reménységét, a tisztalelkűbb, erősebb új magyar nemzedéket, mely erősen bízik Istenében, az új honfoglalás és a magyar nép jobb napjaiban s dacosan hisz a boldog jövőben” (idézi Ilyés, 2004: 27–28).

¹²⁴ Jól illusztrálják ezt a cserkészíjságokban, az iskolai újságok cserkészrovatáiban és a cserkészvezetőknek szánt kiadványokban megjelent versek, írások; a hazafias ünnepek műsorai; a cserkészszíndarabok, cserkészoperettek, dalok, csapatindulók stb. (Ilyés, 2004).

¹²⁵ Ez különösen az 1933-ban megrendezett gödöllői nemzetközi jamboree nyomán volt érezhető, amelyen 26 ezer cserkész gyűlt össze.

¹²⁶ A gödöllői jamboree kormánybiztosa Teleki Pál főcserkész volt, helyettese Sík Sándor. A jamboree-n megjelent lord Robert Baden-Powell, „a világ főcserkésze” is, és a felsorakozott csapatok előtt ellovagolt Horthy kormányzóval.

¹²⁷ A vezetés elképzeléseinek megfelelően a területi visszacsatolások után „új honfoglalókként” mentek a cserkészcsapatok a visszakertült területekre (Ilyés, 2004: 51).

¹²⁸ A legfőbb kifogás ellene „idegen eredete” volt. Ezért a mozgalom vezetői a kezdetekkor azt hangsúlyozták, hogy a cserkészzet minden nemzet sajátos érdekeinek megfelelően alakítható (Gergely, 1989: 15). Ugyanakkor a bírálókat is hozzájárultak a cserkészzet iránti érdeklődés növekedéséhez (Gergely, 1989: 32).

¹²⁹ „Az egyházak az ifjúság vallás erkölcsi nevelését, a polgári liberális és demokráta erők egy polgári demokratikus Magyarország előkészítését, a HM az egész ifjúságra kiterjedő, modern katonai előképzést, a pacifisták egy fegyver nélküli világot, a sovinszták legalább a »Szent István-i« birodalom egységének megóvását, a konzervatív-reformisták a magyar társadalom forradalom nélküli átalakítását, a vállalkozók a munkások engedelmességre nevelését, a falusi plébánosok és lelkészek a babonák és a viruló népi erotika száműzését, az eszperantisták műnyelvük világméretű terjesztését, a testnevelési és sportvezetők a sportolás szélesítését, s még ki tudja, kicsodák és mit vártak Baden-Powell magyar híveitől” (Gergely, 1989: 33).

¹³⁰ A fordulat a nemzeti nagytábor megszervezéséhez köthető. Ekkor vált széles körben nyilvánvalóvá, hogy a legfelsőbb politikai vezetés a cserkészzet mögött áll.

¹³¹ A Cserkészszövetség fölött a pedagógiai felügyeletet a Vallás- és Közoktatási Minisztérium gyakorolta, és gondoskodott a cserkészcsapatok és az iskolák közötti szoros kapcsolatok kiépüléséről is. A Hadügyminisztérium minden eszközzel támogatta a cserkészcsapatok szervezését (Gergely, 1998: 45–47).

¹³² A Cserkészszövetség fővédnöke Horthy kormányzó volt. A főcserkészt ő nevezte ki 1922-ben gróf Teleki Pál személyében. A revízió mellett elkötelezett Teleki először 1920–21-ben volt miniszterelnök, majd 1939-től haláláig, 1941-ig. 1923-tól tiszteletbeli főcserkész lett; ekkor a kormányzó báró Khuen-Héderváry Károlyt nevezte ki főcserkésznak. 1924-től 1934-ig a társadalmi beágyazódást elősegíteni hivatott, a száztagú Cserkész Nagytanács elnöke Habsburg Albrecht főherceg volt.

¹³³ A cserkészcsapatok fenntartói nemcsak iskolák és egyházközösségek voltak, hanem közigazgatási egységek, vállalatok, társadalmi szervezetek is.

¹³⁴ Az öregcserkészek által 1930-ban megalakított Fial Magyar Szövetség sok szállal kötődött a népi mozgalomhoz.

- ¹³⁵ A Magyar Cserkészben külön rovata volt a regösmozgalomnak: ismertették a néprajzi gyűjtéseket, beszámoltak a regösvándorlásokról és tanácsokat adtak a falujáráshoz.
- ¹³⁶ A Felvidéken a Balogh Edgár körül tömörülő, a baloldali értékek mellett elkötelezett Sarló mozgalom 1929-től elszakadt a cserkészmozgalomtól és 1931-től a kommunista párthoz kötődött.
- ¹³⁷ Az Országos Intéző Bizottság úgy határozott, hogy „miután a cserkészlet nevelés, nevelni pedig csak egységes valláserkölcsi és világnézeti alapon lehet, szükséges, hogy egyforma, csak zsidó vagy csak keresztény csapatok legyenek. Más valláserkölcsi alapú a csapatban legföljebb öt százalék lehet. A zsidó csapatot el kell ismernünk, de így fiainkat megóvjuk.” Az OIB a zsidó csapatokat csak akkor igazolta, ha meggyőződtek róla, hogy „ők is csak magyar cserkészek akarnak lenni” (idézi Gergely, 1998: 82–83). 1933 és 1936 között 12 zsidó csapat volt (Gergely, 1998: 217).
- ¹³⁸ Gergely Ferenc írja nagyszerű monográfiájában, hogy „a zsidó cserkészeket mint szükséges rosszat fogadták, kezelték”. Egy általa idézett jegyzőkönyv szerint az 1926-os nemzeti nagytáborban 6000 cserkész vett részt, akik között 26 zsidó cserkész volt, hogy „legyen mit mutatnunk a külföld előtt” (Gergely, 1998: 83).
- ¹³⁹ Például: ha nem ment jól a cserkészcsapat szervezése; ha kommunista „érzelműséget” tapasztaltak („az osztályban sok volt a zsidólány, akik állandóan kommunista környezetben éltek”); ha egy osztályban jól és rosszul táplált fiatalok voltak együtt („szánalmas látványt nyújtanak a hiányosan táplált, lerongyolódott keresztény fiúk a jól táplált és tékozló nem keresztény osztálytársaikkal mellett”); ha a „jazzkérdéssel” foglalkoztak („Tény, hogy a jazz nemzetközi zene. Nemzetközi nép, nemzetközi faj, nemzetközi kultúra, nemzetközi politika csak egy van: a zsidó.”) (idézi Gergely, 1998: 83–84).
- ¹⁴⁰ Az Erő című protestáns cserkészlap 1935. októberi számában például, a „Számoljunk le a zsidókkal!” című cikkben a következő olvasható: „Mi tudjuk a legjobban, hogy zsidónak lenni nagyon sokszor egyet jelent a nemzetközi erkölcsstelenséggel, léha cinizmussal, üzér pénzsóvárgással, aljas internacionalizmussal” (idézi Gergely, 1998: 215).
- ¹⁴¹ A beszámoló, iskolai értesítők, újságok szerint a szónoklatok vezérgondolata az irredentizmus volt. „Magyar ifjak, ha ti Szent Lászlót követitek testben, lélekben, ügyességben, jámborságban, ti fogjátok a mi Szent Földünket, Nagy-Magyarországot visszaszerezni” – mondta zászlószentelő beszédében Nyíregyházán Énekes János prépostkanonok 1926-ban. És a zászlót átvevő cserkészparancsnok válasza: „Ígéretet teszünk, hogy erős hittel, törhetetlen akarattal küzdünk ezeréves hazánk visszaszerzéséért.” Utána a színházban előadták Noszlopy Aba Tihámér *Ez a mi földünk* című cserkészoperettjét. A darabba „bele van sűrítve a magyar cserkészmozgalom programadása, benne vonaglik Csonka-Magyarország száz vérző sebének egész fájdalma, ott izzik benne a hamu alatt szíttott parázs, Erdélynek piros magyar pünkösdöt váró szíve” (idézi a Nyírvidék 1926. júniusi számából Ilyés, 2004: 74).
- ¹⁴² A tevékenység hadijátékokkal, céllövő és kémkereső tevékenységgel, majd katonai kiképzésekkel bővült. A búrkalap helyett a Bocskai-sapka lett kötelező. A cserkészüdvözlést a katonás szalutálásra változtatták.
- ¹⁴³ A kiképzéseken a cserkészek rádiós-híradó és légoltalmi ismeretekhez, fegyverismerethez jutnak, a géppuska és a golyószóró használatát tanulták. A „honvédjelöltek” „kifogástalan szellemben készülnek fel arra, hogy életüket és munkásságukat az ország szolgálatába állítsák, s ha kell, életüket is felajánlják a haza oltárára” – fogalmazott egy cserkészszervező 1940-ben. És egy másik: „reá kell jönnie arra minden cserkésznek, hogy első feladatunk a nemzet szolgálata. Így kerül a romantika helyére a honvédelem egyetemes nemzeti céljainak szolgálata” (Idézi Ilyés, 2004: 50–51).
- ¹⁴⁴ „A honvédcserekészlet célja: nemzetvédelem! A történelem súlyos kalapácsá-

tól szétzúzott országot kell összeforrasztanunk. (...) A magyar cserkészlet nem nemzetközi ifjúsági mozgalom, hanem önálló gárda, amely a magyar nemzetért él és dolgozik. Más országok cserkészei ráérnek játszani és a mozgalmat szórakozásnak tekinteni, de nekünk, katonás szellemben nevelt magyar cserkészeknek komoly munkát kell végeznünk, mert a hazának szüksége van ránk.” Az idézet a nyíregyházi Kossuth Diák 1939-es karácsonyi számából való (Ilyés, 2004: 52).

¹⁴⁵ Így a trianoni veszteségekhez, a szomszédos államokhoz és a Nyugat-Európához való viszony, valamint a zsidók és a nem zsidók viszonya.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Babik József (1894): *Magyarok hazája költők dalaiban. Hazafias költemények gyűjteménye*. Eger, az Érseki Lyceum Könyvnyomdája.
- Bárdos-Féltoronyi Miklós (2001): *Egyházak és államok Köztes-Európában*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Anderson, Benedict (1991): *Imagined Communities. Reflexions ont he Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso.
- Bibó István (1986): *Válogatott tanulmányok I. A kelet-európai kis népek mizériái*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Certeau, Michel de–Julia, Dominique–Revel, Jacques (2002): *Une politique de la langue. la Révolution française et les patois : l'enquête de Grégoire*. Paris, Gallimard, Folio Histoire.
- Csepeli György–Örkény Antal (1996): Jelképek és eszmék az európai nemzeti himnuszokban. *Régió* 2. 3–34. oldal.
- Dávidházi Péter (2004): *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó.
- Gángó Gábor (2003): Az 1868. évi nemzetiségi törvény korunk nemzetiségi politikájának tükrében. *Barátság* 5. 4027–4031. oldal.
- Gergely Ferenc (1989): *A magyar cserkészlet története 1910–1948*. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Gyáni Gábor (2003): *Posztmodern kánon*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Gyáni Gábor–Kövér György (2004): *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Hobsbawm, Eric John (1999): *A nacionalizmus 200 éve*. Budapest, Maecenas Kiadó.
- Ignotus (1908): A magyar kultúra s a nemzetiségek. *Nyugat* 4.
- Ilyés Gábor (2004): „*Fiúk, fel a fejjel!*” Nyíregyháza.
- Jászi Oszkár (1986): A Monarchia jövője. In: (Ring Éva szerk.): *Helyünk Európában I*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 84–114.
- Katus László (1988): A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918. II. 1003–1063*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kende Péter (1994): Politikai közösség és nemzet. *Magyar Tudomány* 4.
- Keményfi Róbert (2001): „...nemzetiségek esetleges terjeszkedésének megállapíthatására...” Rövid háttérrel egy Fejérváry miniszterelnökhöz címzett felirathoz. In: (Cservényák László szerk.): *Tanulmányok Farkas József tiszteletére*, Mátészalka.
- Kövér György (2004): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*. Osiris Kiadó, 2004.
- Lányi Katalin (Gyulai Ágost művének felhasználásával szerk.) (2003): *Történelmi szemléltetőanyag az első világháború korából*. Budapest, Fekete Sas Kiadó–Magyar Pedagógiai Társaság.

- Löfgren, Orvar (1989): A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákon. *Janus*, tél 13–28.
- Lukacs, John (1996): *Budapest 1900. A város és kultúrája*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Mészáros István (1995): Klebelsberg Kunó, az iskolareformer. In: (Zombori István szerk.): *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete*. Szeged.
- Mészáros István (1996): *Felekezeti népiskolai tantervek*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.
- Muxel, Anne (1996): *Individu et Mémoire familiale*. Paris, Nathan.
- Nyerges András (2005): Színre bontás. Horthy és a szent fertőzet. *ÉS* november 26.
- Perecz László (2005): „Nemzeti kultúra”: nyitott vagy zárt? *Beszélő* 6–7. 146–152. oldal
- Polónyi István (2002): *Az oktatás gazdaságtana*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác (1996): Nemzeti traumánk: Trianon. In: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, Osiris.
- Romsics Ignác (2001): *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, harmadik, javított és bővített kiadás.
- Romsics Ignác (2001a): Egy korszak mérlege. A Horthy-Magyarország két évtizede. *Rubicon* 1–2.
- Romsics Ignác (2001b): Magyar nemzetiségpolitikai gondolkodók V. *Európai utas* 1.
- Róna-Tas András (1996): *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Schnapper, Dominique (1994): *La communeauté des citoyens. Sur l'idée moderne de nation*. Paris, Gallimard.
- Schnapper, Dominique (2000): *Qu'est-ce que la citoyenneté?* Párizs, Gallimard.
- Stark Tamás (2000): Magyarország háborús embervesztése. *Rubicon*, 9. 440–48. oldal.
- Szabó Attila (2000): Falusi népiskoláink kiépítése. *Új Pedagógiai Szemle* november.
- Szűcs Jenő (1985): Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. *Valóság* 3.
- Szabó Ildikó–Murányi István (1993): Nemzet és magyarság. Állampolgárság és magyarság egy kutatás tükrében. *Regio* 1993. 1. 121–133. oldal.
- Szabó Ildikó (2004): Kollektív identitásminták a politikai szocializációban. *Educatio* 4. 551–567.
- Szalai Anna (2002): Bevezető. In: (Szalai A. szerk.): *Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában*. Osiris Kiadó, Budapest, 90–97. oldal.
- Szegedy-Maszák Mihály (ed.) (2001): *National Heritage – National Canon*. Budapest, Collegium Budapest, V. Collegium Budapest Workshop Series No. 11.
- Szegedy-Maszák Mihály (1998): *Irodalmi kánonok*. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Tóth-Matolcsi László (2005): Ravasz László és Bibó István nemzetértelmezései. *Beszélő* 6–7. 157–162. oldal.
- Tóth Pál Péter (1997): *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994)*. Budapest, Püski Kiadó.
- Tóth Pál Péter (1993): Adalékok a magyar migrációs politikai stratégia kialakításához. *Kisebbségkutatás*, 3. 382–393. oldal.
- Tóth Pál Péter (1999a): A népi mozgalom, mint a magyar társadalom megkésett fejlődésének eredménye. *Tekintet* 8. 49–58.
- Tóth Pál Péter (1999b): *Szórványban*. Budapest, Püski Kiadó.
- Tóth Pál Péter (2002): Magyarország népessége 1850-től napjainkig. *Korunk* 2.
- Unger Mátyás (1976): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemkönyveinkben*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Várnagy Elemér (1994): „Emberebb ember” és Páva István: „Magyarabb magyar”. *Sík Sándor pedagógiája a Fiatal Magyarságban*. Neveléstörténeti sorozat II. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, BTK Pedagógia Tanszék.

- Veres Valér (2000): Az erdélyi magyarok és románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében. *Szociológiai Szemle* 4. 57–86.
- Vörös Boldizsár (2000): Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. *Budapesti Negyed* 3–4.
- Vonyó József (2002): A Magyar Hiszekegy születése. *História* 2002. 1.
- Zeidler Miklós (2001): Közvélemény és propaganda. Irredenta kultusz Magyarországon a két háború között. *Rubicon*, 8–9.
- Zeidler Miklós (2003): Magyar irredenta kultusz a mindennapokban. In: (Takáts József szerk.): *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, Kijárat, 75–87. oldal.
- Zinner Tibor (1979): Adatok a szélsőjobb oldali egyesületek megalakulásának körülményeihez. *Történelmi Szemle* 3–4. 562–576. oldal.